

NEZABORAVNI BOŽINA

P oznavali su *ga svi* u brigadi. Božina Petrović ili, kako smo ga mi zvali, Bolje Raškov bio je visok i lijepo građen, uvijek uredan kao da ide na svadbu. O njemu se govorilo s divljenjem, jer je on iza sebe — u borbi i van nje — ostavljao svijetao trag, nešto što je privlačilo pažnju i podsticalo na razmišljanje. Kad je jednoga dana pao, zanijemili smo, srce nam se steglo u grudima.

Ko bi rekao da će biti tako brz i tužan rastanak sa čovjekom koji je novembarskih dana 1941. godine u raspjevanoj *i* dugoj koloni dobrovoljaca iz doline Morače krenuo na dalek put pun oduševljenja i želja da se opet vrati u svoj kraj i u svoj dom. Slili smo se u 1. proletersku. Božina je bio srećan, on je dobro znao što to znači.

Kada smo se susreli i upoznali, učinio mi se plahovit, kao barut koji u tren *oka sve okolo sprži*. Stoga sam ga se malo pribojavao, klonio ga se, trudio se da ga ne izazovem. A toliko sam težio da mu se približim, da ga shvatim i upoznam. Što potpunije. Mjerkao sam ga i vagao svaki njegov gest i nastojao da zavirim u njegovu dušu.

Nije Bolje bio takav »od rođenja«. Ako sve odbacimo na stranu i uzmemo samo slučaj kada su ga žandari tukli na javnom mjestu u Podgorici i onda ga u besvesnom stanju odvukli do kasarne, pa mučenje u samici, tamnovanje, progoni — onda se mogu naslutiti korijeni njegove nerveze. Onog dana kada su tragovi njegove krvi ostali po širokim pločama pored Morače, gde su ga žandari tukli, dječaci su se sašaptavali: »Ni pisnuo nije, kao da ga ništa nije boljelo«.

Božina je, ipak, svakim danom osvajao simpatije svojih drugova. Malo pomalo i ni jedna borba, ni jedan sastanak, ni jedno veselje nije se dalo zamisliti bez Bolje Raškova. U borbi je svaki od nas volio da mu on bude u blizini, jer kad treba

izvršiti zadatak i nadmudriti neprijatelja, Božina je bio nezamjenljiv drug, dosjetljiv i hrabar borac. U opasnim situacijama je uvijek obavezno htio da bude prvi. I ne pokušavaj, druže, da ga pretekneš, da se nađeš ispred njega!

Tako se Bolje Raškov »izmijenio«. Borba ga je oplemenila. Snagu za lični samoprijegor i junaštvo crpeo je iz svijesti i saznanja da se bori za ostvarenje onih ideja o kojima je kao dječak i mladić maštao. Ponekad bi planuo, naljutio se, ali — to bi začas prošlo, pa je opet postajao govorljiv i bučan, veseljak, da je bila milina naći se u njegovom društvu, posmatrati ga i slušati. Kad bi se malo duže smirio, bilo bi nam žao, činilo nam se kao da pati. Onako nemiran i plahovit izgledao nam je prirodniji i bliži.

Ko pokuša da obradi lik Božine Petrovića, morao bi poći od onoga što je prevladavalo u njegovoj ličnosti — Božina je bio izrazito hrabar, imao je »pečene oči«. Ako bi tome dodao da je imao i čelično srce, da li bi onda o njemu bilo sve rečeno? Ipak ne, uvrijedili bi ga time, jer čelik je hladan, a njegovo srce bilo je tvrđe i toplije.

»Nemoj, Božina, tako!«, govorili smo. »Poginućeš. Čemu to istrčavanje i kad treba i kad ne treba?!«

Vrijedalo ga je takvo upozoravanje. Smatrao je da to što on radi nije istrčavanje ni ambiciozno isticanje: »Znate, drugovi«, objašnjavao je on, »ponekad je za neprijatelja strasnije kad vidi kako partizan smjelo nastupa nego oni dugi mitraljeski rafali i one zaglušujuće eksplozije granata. Uostalom, ja se ne prsim! Uvjeravam vas da se ja s neprijateljevim metkom mogu samo susresti. Budite sigurni da me taj metak nikada neće sustići!«

Bio je u pravu — Bolja Raškova metak neprijatelja i nije mogao dostići, jer mu on nikad nije okretao leđa, on mu je uvijek išao u susret.

Božina Petrović nije bio samo hrabar već i nesebičan i požrtvovan drug. U toku borbi za Livno 4. i 5. avgusta 1942. godine dio našeg 2. crnogorskog bataljona upao je usred grada. Ostali bataljoni su vršili pritisak na neprijatelja koji je pružao otpor iz utvrđenih položaja. Mi smo bili ovladali gotovo svim ključnim tačkama u gradu i pokidali sve veze između neprijateljevih odbrambenih rejonu. Božina i ja dobili smo zadatak da s prvog sprata jedne zgrade u centru grada kontrolišemo kretanje neprijatelja ulicom koja vodi od stočne pijace. Bas nam je bio lijep položaj! »Oдавde se možemo braniti kao iz bunkera!« — konstatovali smo onako stručno. Preko putajias, u većoj i tvrđej kući, u hotelu, nalazio se čitav vod 1. čete. Njima je — po našem uvjerenju — bilo lakše. Dosta ih je, a

Čovjek voli da u težim situacijama ima nekog pored sebe da se udruženim snagama odupre nevolji. I nama dvojici ulivala je sigurnost njihova blizina.

Napravili smo »ratni plan«. Božina da komanduje, a ja da slušam naređenja starijeg.

— Mićice, — tako me je uvijek zvao — sa ovog prozora budno motri niz ulicu! Ako naiđe ustaša, pusti ga do ugla, a onda — promašaja ne bi smjelo da bude! Drugo, pogledaj s vremena na vrijeme šta radi Prva četa, s njima moramo stalno održavati vezu. Za to vrijeme ja ću ispitati uslove za odbranu u ovoj zgradi. Čim začujem pucnjavu, odmah ću doći. Pazi se!

»Pazi se!« Sto mu to sada treba, mislio sam. A zašto se on ne pazi? Zašto on mene više žali nego sebe?

Bolje se vratio poslije nekoliko minuta. Nosio je kantu vode i nešto za jelo. Ispod nas je bila kafana, pa je otud donio i flašicu malinovca.

— Sta će ti tolika voda? — pitam ga.

— Videćeš, može zatrebati. Još nikada nijesmo osjetili što je žeđ. Pričali su mi moji stari da je mnogo teže trpjeti žeđ nego glad. Ako ovdje duže ostanemo, nešto će se naći za jelo. Ali vode nam niko neće poslati. Ljetni dan je dug i topao — pobjeđuje onaj koji sve predvidi!

Kad je Bolje sve spremio, priđe mi i pogleda niz ulicu.

— Eh, sad da se dogovorimo. Ti dosta loše izgledaš. Još se nijesi oporavio od kako si bio bolestan. Blijed si, brate, kao krpa. Nego, prilegni na ovaj tepih, odmori se! Kad pripeče sunce, neće se moći spavati. A ja ću osmatrati! Imam još jedan predlog: prije nego što legneš, dobro bi bilo da se obrijemo. Zabradatio si, a oči ti upale. Izgledaš kao pustinjak — isposnik! Nema smisla da te takvoga vide građani kad oslobodimo Livno. Tako neobrijan, mršav, s tim gunjem i čakširama, pa izgledaš, bre, kao stršljen. 'Ajde na brijanje!

Kada sam završavao brijanje, Bolje nešto progovori kao šapatom:

— 'Evo ga, Mićice! Gledaj kako će da se nabode na metak kao peruška na šiljak!

Ustaša je pretrčavao ulicu. Božina ga pustio na dvadesetak metara, a onda se ustaša opružio po pločniku i tako prilijepio uz trotoar kao da se plašio da će ga neko izvući ispod njega.

— Mićice, dok se ja obrijem, ti osmatraj! Možda će naići još koji ustaša, pa udri!

Malo kasnije opet me pozva i pokaza mi glavom u suprotni ugao sobe. Na polufotelji sjedila je djevojka od oko dva-

deset godina. Polunaga. Božina je prošao kroz njenu sobu kad je razmatrao mogućnost odbrane, ali joj ništa nije rekao. Ona se, ipak, prepala i, van sebe, ušla u našu sobu.

— Šta vam je, djevojko? — upitao sam.

— Pa, pa... — počela je nešto zamuckujući i gestikulirajući, kao da je pokušavala da iščupa nekakav odgovor iz grla.

Očevidno nije mogla. Mišići na njenom uplašenom licu poigravali su nekako čudno, a usne su se stegle. Cini se kao da nešto stalno žvaće, ali nikako da proguta. Bio je to užasan strah. Neobičan prizor za nas.

Bolje je posmatrao preko naočara uplašenu djevojku i nešto smišljao.

— Pa, vi ste, vi ste ... kako da vam kažem? .. — nastavi ona. — Puca na sve strane, a vi se brijete. Zar vas nije strah?

— Evo vam haljina! Obucite se! — reče Božina.

— Haljina? A što će mi haljina? Zar nećete da me zokoljete?

Dok je to izgovarala stalno je pratila pogledom kamu sa drškom od srneće noge koju je Božina nosio o pojasu.

Najzad, shvatili smo. Okupatorsko-ustaška propaganda predstavila nas je kao razbojнике i ubice. Otuda i strah, i njeno snebivanje i njeno čuđenje.

Bolje pomaže djevojci da se ogrne. Poslije pola sata ona je razgovarala s nama bez velikog ustručavanja.

— Ja sam mislila da ste vi svi banditi, obični divljaci! A eto, vidim, vi koje sam prve ugledala od »partizanskih razbojnika« tako lijepo pričate. Kao da među vama ima školovanih ljudi?

— U jednoj našoj četi polovina boraca su studenti ili daci viših razreda gimnazije! Dede, Mićo, postavi joj neki zadatak iz matematike! — nasmiješi se Božina.

Kad je djevojka izišla, Bolje mi priđe:

— Hoćeš malo da privilegješ! Teško mi je pao susret s ovom djevojkom? Sjetio sam se moje žene i moje dvije djevojčice. Tamo su, znaš, četnici, a oni se ovako ne ponašaju... Porodica je velika stvar...

Borba se nastavila svom žestinom.

Predveče skupila se četa. Pripremamo juriš na utvrđenu kuću Mitrovića. Odjedanput, eksplođira mina među nama. Cetraneš drugova bilo je ranjeno. Popadali kao pokošeno snoplje. Jedino Bolje stoji, drži u ruci svoju pušku prelomljenu na dva djela. Njega nije ništa ni okrnulo. Gleda pušku i žao mu je s njom se rastati...

— Mićice, ti si ranjen! — obratio mi se glasom kojim ohrabruje.

Objesio je o rame ona dva komada puške koje je kaiš još držao zajedno, a mene dohvatio kao perce u svoje naručje i sklonio u jednu kuću kod ostalih ranjenika i previo.

— Nijesi teško ranjen! Doći ću u bolnicu da te obidem, a sad odoh da bacim koju bombu na kuću Mitrovića!

I ode dobri Bolje u vatru, kao i svaki put, mirno kao da ide u goste.

Posljednji put je jurišao na neprijateljevu motorizaciju kod Ključa. Ovoga puta susreo se sa dum-dum metkom koji mu je raznio stomak. Crijeva su pokuljala kao da se žure koje će prije ispasti, a on pogledao crijeva, pokupio ih, pokušao da ih vrati u stomačnu duplju.

Pritiskao je ranu rukom i saopštio:

— Zaplijenili smo kompletu hiruršku i drugu opremu za divizijsku bolnicu! Ovim priborom će se spasti mnogi životi naših drugova. Dajte mi jednu cigaretu!

Hirurški instrumenti su zaplijenjeni, ali ljekara u blizini nije bilo da tim instrumentima Bolja spasi.

Miloš VUKSANOVIC

ISTO ŠTO I VI, DRUGOVI"

Vojo je već godinu dana bio u partizanima, ali još nije postao član Partije. A znam sigurno — osećao se komunistom. Znao je o Partiji mnogo. A rečeno mu je zašto još nije član. Doduše, o njemu se već nekoliko puta govorilo na sastanku, ali je bilo nešto što mu je još nedostajalo. I ono kad je bio setan i zamišljen, bilo je zbog toga. Bilo mu je teško, bez sumnje. Mislio je: šta još i šta sve treba da učini da postane član Partije? Biti još hrabriji — pa bio je hrabar. Možda da ne bude strog — ne, on to neće. To je rat, on mora tražiti da se naređenja izvrše. Biti politički aktivan — eh, tu je bio slabiji.

Komunisti, skojevci i drugi raspravljaju o političkim događajima, uče, drže konferencije s narodom. A on? Ne, on to ne radi uvek. »Pa kako, ja to ne znam i ne umem?« Da li je o tome mislio? Sigurno jeste. I drugovi su mu rekli da mora biti aktivniji. Ali, bez obzira na tu svoju slabost, on se osećao, on je smatrao sebe komunistom. I trudio se, iako mu je bilo teško, da postane aktivniji u političkom radu. I evo šta se jednog dana desilo,

Stigli smo u selo Dub, između Rogatice i Goražda. Celu noć smo putovali, a pred selom smo se sreli s četnicima. Borba je trajala tri sata. Oni su bili u boljem položaju: ranije su poseli visove oko sela. Dugo smo manevrisali da bismo ih razbili, dok ih na kraju nismo jurišem rasterali. Neke manje grupe našeg bataljona gonile su ih, a mi smo ostali u selu da se odmorimo. Borci pospali, ali ne svi. Trebalo je da se održi partijski sastanak. Dva zadatka treba resiti: analizirati ovu borbu i sinoćnji marš i dati zadatke za politički rad. Ovo je kraj pod četničkim uticajem. Treba mnogo politički raditi, istrgnuti ovaj namučeni narod ispod uticaja izdajnika. A kad je to u pitanju, za komuniste onda nema odmora.

Sastanak još nije bio počeo. Skupili se članovi Partije ispod jednog stoga slame i posedali. Prošlo je podne, a toplo aprilsko sunce greje. Od te toplote oči se same sklapaju, san ih opseđa.

Vojo je obilazio borce koji su plegali, neko po pojatama, neko na tremu, ambaru, ili na slami prostrtoj ispred kuće. To je radio na svakom odmoru i zastanku. Tako i ovoga puta. I taman je hteo da uđe u jednu pojatu, okrenuo se i spazio nas. Pošao je prema nama. Nije shvatio radi čega smo se skupili — sastanak nije počeo. Stigao je i sve redom pogledao. Sekretar ga je polako upitao:

— Sta ima, Vojo? Jesi li hteo nešto?

— Isto što i vi, drugovi — odgovorio je tiho, začudo tiho.

Rumenilo mu je oblilo lice. Još jednom — ali sad kao stidljivo — pogleda sve drugove, lagano se okrenu i ode.

Bio sam siguran da neće moći da zaspi.

Mada nije bilo predviđeno, ipak se i na ovom sastanku o njemu govorilo. Zaduženi su drugovi koji će mu pomoći. O njegovoj slaboj strani — političkoj neaktivnosti — da mu se kaže, da mu se pomogne, da uči, to pre svega. Možda je i ranije trebalo da na njega više obratimo pažnju.

Primljen je u Partiju. Nije bio više nikada tužan. Borio se da opravda to zvanje. Bio je autoritet i drug. Njegova reč bila je zakon za svakog borca, a o tome naročito govore dva slučaja.

Borba na Ključu. Oko grada vri. Treska bombi, jauci, štekatanje mitraljeza, neujednačeni pucnji pušaka. Neprijatelj se krvavo brani.

Prodrli smo u prve kuće. Ispred nas gore zapaljeni stogovi sena. Zidane kuće moramo zauzimati svaku posebno. Odvajaju ih jednu od druge velika dvorišta i bašte — brisani prostori. Kad su kuće zbijene, lakše se osvajaju, uskače se kroz prozore i vrata, preko krovova i kroz podrume, a ovako, razređenim, teže se prilazi. Zato na svaku treba jurišati kao na posebno utvrđenje.

Zalepili smo se ispred grupe kuća, iza nekih zidina. Pred četom je brisani prostor. Puškomitraljeski tuku prozore kuća koristeći se svetlošću sena zapaljenog od neprijateljevih svetlećih zrna. Levo i desno od nas odzvanja proletersko »ura«. Krivo nam je što se ne naređuje juriš. Vojo je u sredini čete. Za čas iza kamenog zida podigne glavu, osmotri dejstvo neprijatelja i zakloni se. U jednom trenutku neprijateljeva vatra je postala uraganska. Vojo je pribio glavu ka zemlji i osluškuje. Ne znam zašto sam se baš tada setio da sam često slušao u daljini pesmu devojaka — Krajiškinja koje su se vraćale iz polja na kojem su, neprijatelju ispred nosa, žnjele pšenicu.

— Pripremi se za juriš — naredio je Vojo levo i desno od sebe.

Još jednom se ispravio, oslušnuo. U tom trenutku neprijateljeva vatra je bila najžešća.

— Za mnom, juriš!

Borci su u silovitim skokovima upali u dvorište i bombe su tresnule kroz prozore. U bloku kuća ispred nas neprijatelj je bio brzo razbijen. Najviše ih je ubijeno, a oni koji su uspjeli da pobjegnu naleteli su na ostale naše jedinice, koje su u isto vreme prodirale u grad.

Kad smo ga zapitah posle borbe zašto je naredio juriš onda kad je neprijateljeva vatra bila najjača, on nam je rekao:

— Kad je neprijatelj pojačao vatru, spremao se da se organizovano povuče. Da nismo jurišah, možda bi on na nas izvršio juriš, ili bi se negde na drugu stranu probio. Ovako, mi smo ga preduhitrili u trenutku kada se nije nadao. I razbili ga, jer je to bio trenutak kada je najmanje bio sposoban za odbranu. Njegova jaka vatra nije bila opasna. Neprijatelj koji se sprema da beži puca nasumce, bez cilja.

To je, vojnički rečeno, pravilno ocenjen momenat. Ali neprijatelj pojačava vatru ne samo kad hoće da se povuče nego i kad hoće da napadne. A komandirovo je da oceni šta je posredi. Onaj koji se ne prevari ima osiguranu ljubav i poverenje boraca.

Jednog dana, novembra 1942. godine, grupa boraca naše čete bila je isturena u zasedi ispred ostalih jedinica 1. proleterske i 3. krajiške brigade, na putu Bosanski Petrovac — Ključ. S grupom je bio i Vojo.

Šesnaest neprijateljevih haubica ceo dan je tuklo položaje oko nas. Ali se niko nije pokrenuo. Borci su se zaklanjali uskačući u rupe od granata i na druge moguće načine. Negde oko podne na zasedu je naišao jedan kamion. Zalutao je: trebalo je, u stvari, da ide cestom prema Sanskom Mostu, a skrenuo je prema Petrovcu. Sa nekoliko mitraljeskih rafala bio je uništen. U njemu je zaplenjen sanitetski materijal — zavoji i razni instrumenti od veoma velike vrednosti, jer smo tada imali mnogo ranjenih drugova.

Posle nekoliko časova — čemu smo se i sami nadali — u potragu za kamionom pošao je teški nemački tenk tigar. Kako nam je izgledao velik! Prvi put smo videli čeličnu grdosiju od preko 30 tona. Mi smo se i ranije sretali s tenkovima, ali ne tolikim. Na njemu: top i mitraljez sa dosta municije, a u nas puške, mitraljez, nekoliko bombi i jedna benzinska flaša. Tenk grmi, a uska cesta se treše pod njim, kao da hoće da ulije strah u zasedu. Mi smo zaklonjeni, iz tenka nas ne vide, ali tuku oko ceste, nasumce. Vojo je naredio da niko ne diže glavu, da se ne otkriva: on će doneti odluku. Skinuo je kapu i njegovu gustu

kosu vetar nemilosrdno šiba. Gleda tenk, koji je prispeo do uništenog kamiona. Posada je otvorila vatru oko ceste, ali mi se ne javljamo. Vojo je zapovedio:

— Segog, pet boraca i — na tenk!

To je za njega bila teška odluka. Mislio je: može neki borac da pogine, a to su njegovi najmiliji, najbolji drugovi. Ali tenk ?e mora uništiti!

Šest ljudi se oprezno privlače tenku. Vojo kreće za njima. Kad je posada videla da nema nikoga, da se niko ne javlja, polako je otvorila kupolu, izvirile su glave, a onda su izašli svi -em šofera. Naši su već na desetak metara od njih. Bez komande, slavni mitraljezac Bojo Prelević pritisnuo je obarač svoje brede. Dvojica krvnika su pali preklani kuršumima, a jedan je skočio u tenk. Vozač je pokušao da okrene. Tenk se navio na stranu.

— Juriš na njega! — zagrmio je Vojo.

Poletela je benzinska flaša, a Božina Petrović je ubacio kroz otvor tenka svoju tešku »francuskinju«. S posadom je bilo gotovo. Tenk je polako naginjao i gubio ravnotežu, dok se nije survao, uz strašan tresak, u duboku dolinu ispod ceste, da se odatle nikada više ne pokrene.

Takav je bio i ostao Vojo Grujić sve do svoje herojske smrti.

Milisav NIKIĆ

^•^ktobra 1942. godine bili smo u okolini Ključa. Sela pusta. Retko se u kojoj kući nađe starac ili starica. Oni nisu hteli da napuste svoja ognjišta.

Bolje je, bolan, rekao nam jedan od njih da nas belaj sudbine nađe ovdje na našem ognjištu negol' na tuđem!

U to vreme jedinice naše brigade su se snabdevale iz baze u Bravskom i iz Bosanskog Petrovca. Ishrana je bila strogo racioiiiirana. Jelo se najčešće jedanput dnevno, i to uveče. Neuredno snabdevanje hranom podstaklo je razgovore o dobrim jelima i o tome ko šta najviše voli. Tih dana pojedinci iz moje, 3. čete Kragujevačkog bataljona pristupiše inače zabranjenom, samostalnom pribavljanju i spremanju hrane. A neobranog voća i povrća bilo je po napuštenim baštama i voćnjacima u izobilju. Kasnije većina boraca, pa i starešina, prihvati ovu »samoinicijativu« i u bataljonu se razvi nezvanično takmičenje u kulinarskim veštinama. Glad je rasplamsala maštu u spremanju hrane. Pojaviše se vrlo raznovrsna jela — novine u kulinarstvu. Jedni su bili stručnjaci za spravljanje raznih vrsta pekmeza od šljiva, jabuka, krušaka, oraha; drugi su se orijentisali na obična jela od pure do .papazjanije.

Improvizacije su došle do izražaja naročito u »proizvodnji« kukuruznog brašna. Najpre bi se kukuruz sasušio, zatim tucao na kamenu. Ali ovaj dosta spori način proizvodnje nije se mogao prihvatiti, jer se dobivala neka gnjecava smeša. Onda je napravljen žrvanj — »priručni mlin«. Između dve kamene ploče stavljali smo zrnevlje kukuruza, pa bi se okretanjem kamena dobivalo brašno, ali, na žalost, — mnogo krupno. Naposletku, neko se dosetio za domaće »rende«: parče pleha izbušeno je ekserom, pa su na drugoj strani ispali sitni i oštri zubi. Tako se sada, trljanjem klipova kukuruza po »sitnim zubima«,

dobivalo dosta sitno kukuruzno brašno. Taj »izum« je prihvatio i 1. crnogorski bataljon, koji nam je bio u komšiluku, pa smo od njih zauzvrat dobili laskavu pohvalu (naravno, ne pred strojem, kako je to inače red, već u zajedničkim diskusijama patrola koje su održavale vezu i prenosile sve novosti). Taj naš »istraživački« rad vremenski se podudario s tim što smo tada, po ne znam koji put, proučavali »Prvobitnu zajednicu«, prvu glavu Segalovog »Ekonomskog razvitka društva«. Vraćajući se davnim precima i njihovom životu, biće valjda da smo se do-setili da se i kuhinjsko rende može iskoristiti u proizvodnji kukuruznog brašna, te i na taj način poboljšati ishranu.

I, eto, zađoše ljudi u napuštene bašte radi snabdevanja. Naberu se kukuruzi, boranija, kupus, krompir, zelen i drugo, pa bi se sve to kuvalo, svaki u svojoj pocrneloj i ulubljenoj porciji. Svako bi određenim redom ubacivao artikal po artikal, pa bi se iz svega toga, na kraju, stvorila neka smeša — specijalitet čudnog mirisa, boje i ukusa.

Taj, na prvi pogled, odvojeni rad imao je u sebi i nečeg kolektivnog — izmenjivala su se iskustva: jedan je drugome dao kašiku svog »specijaliteta«, a on njemu od svoga. Razmena je vršena uz živu diskusiju.

U tom »masovnom radu« bilo je i komičnijih situacija.

Ispod velikog i razgranatog orahovog stabla pucketala je vatra, a na vatri krčkalo nekoliko porcija, među njima i porcija komandira Omladinske čete Dragana Simića,¹ koga smo iz milošte zvali »Dragi drug«. On se pokazao kao najbolji specijalista iz oblasti kulinarnstva, pa mu se veći broj drugova obraćao za savet, U susjedstvu se nalazilo ognjište jedne desetine 1. čete. Četni signalista Prvoslav Stojanović je u punoj ratnoj spremi prišao komandiru Simiću radi konsultacije oko pripreme pekmeza. Simić je to ozbiljno shvatio, pa počeo da objašnjava da baš sada sprema nešto izvrsno — da je potrebno obratiti pažnju na vatru i na to da pekmez ne zagori. Uostalom, malo strpljenja, i on će svima zainteresovanima dati mogućnost da kušaju taj specijalitet i uvere se u njegove kvalitete.

Videći s koliko ljubavi i pažnje »Dragi drug« priprema jelo i demonstrira svoju veštinu, Prvoslav mu u šah reče:

— Što misliš, brale, da naiđe sada nemačka štuka i da jedan rafal spravi u ovaj tvoj specijalitet?

Ne čekajući odgovor, on izvuče iz futrole raketni pištolj nanišani i okide u Draganovu porciju. Uz prasak, pekmez se rasprska, a žar i pepeo rasteraše borcu od ognjišta. Neki sočno opsovaše i zapretiše, a drugi, primivši to kao šalu, prasnuše u smeh.

¹ Poginuo 20. novembra 1942, na Sitnici.

Pošto je skinuo pekmez s lica i odela i *stresao* pepeo i žar, Dragan žalosnim pogledom osmotri probušenu porciju, a zatim se okrenu grupi »zainteresovanih« koji su se brzo pribrali i prigušeno smejali. Prvoslav je pod punom ratnom spremom trkom napustio »opasnu zonu« i dospeo čak u drugi kraj sela, da bi se zbog načinjene šale spasao kritike omladinaca, a posebno komandira Simića koji je najpre ljutito posmatrao borce oko sebe, a onda počeo i sam da se smeje.

Kad se komandir odobrovoljio, jedan borac je otrčao po Prvoslava da mu javi da je »opasnost« prošla, a drugi je ponudio komandira s pregršću šljiva. On je prihvatio »sirovinu« i prišao ognjištu na kome se ponovo razgorevala vatra.

Jovan PEJKOVIĆ KEZO

KRALJEVAČKI BATALJON

•N^aSe partizanske jedinice, organizaciono još nedovoljno učvršćene, taktički neiskusne i brojno i tehnički inferiorne, nisu uspele da odbrane oslobođenu teritoriju svoje »prve države«, pa su Nemci okupirali ranije oslobođene gradove u slivu Zapadne Morave, među kojima i Čačak i Užice.

Kraljevački borci angažovali su se najpre u borbi s Nemcima kod Kraljeva, a zatim s četnicima na Goliji, kod Ivanjice, na Uvcu i u Močiocima.¹ Borbe na granici Srbije i Sandžaka završene su na dometu pušaka i mitraljeza izmenom istorijskih četničko-partizanskih poruka. »Napolje iz naše Srbije, majku vam vašu«, vikali su zadržali, polupijani četnici, uvereni u svoju pobedu i »nacionalnu misiju«. »Vrat ćemo se mi, samo nas vi malo pričekajte«, odgovarali su partizani, svesni predstojećih teškoća, žrtava i patnji dugotrajnog partizanskog rata, koji je bio postao stvarnost, obuzeti i tugom za svojim rodnim domom, od koga su se odvajali u tom trenutku.

Borci Kraljevačkog bataljona su vedra čela, iako su boski gazili sneg, s pesmom ušli u Novu Varoš i tamo podneli izveštaj drugu Titu i drugovima iz CK KPJ i Vrhovnog štaba o svojim borbama, delovanju i moralu, što je visoko ocenjeno ne samo izjavama nego i saopštavanjem Kraljevčanima da se formira 1. proleterska brigada i da oni ulaze u njen sastav. Taj svoj borbeni duh i moral, koji ih ni kasnije nikad nisu napuštali,

¹ Jedna grupa, koja je bila angažovana na prostoriji Roćevići, Kaona, Bogutovac, kretala se opštim pravcem Kraljevo—Golija—Nova Varoš, a druga — sastavljena od boraca jedne čete Kraljevačkog odreda, »posiate ranije u Užice na raspolaganje Vrhovnom štabu za specijalne zadatke (u duhu zamisli da se formiraju specijalne jedinice), i boraca Kraljevačkog odreda angažovanih u odbrani čačka — kretala se opštim pravcem Užička Požega—Močiocci—Nova Varoš.

ispoljili su Kraljevčani i na svečanosti formiranja brigade u Rudom, kada su prozebli, izmučeni glađu i »češom«, stojeći polubosi na snegu, posle govora druga Tita zapevali »Internacionalu« i kada su odmah zatim priveli u Rudo kompletnu četu Talijana, zarobljenih u jurišu koji je i u njihovim redovima prouzrokovao oko dvadeset mrtvih i ranjenih boraca — rudara ibarskih rudnika i radnika i omladinaca kraljevačkih fabrika i kraljevačke gimnazije.

. . . Mnogi četnički oficiri, posle izgubljene vojne bitke u sukobu s partizanima u Srbiji, početkom novembra 1941. godine prebacili su se u istočnu Bosnu. Novonastala politička i vojna situacija dovela je bila do naglog porasta četničkog uticaja i ozbiljnog ugrožavanja partizana na tome području. Šovinističkom propagandom i svestranim pritiskom na politički zaostale srpske mase, četnici su nastojali da privuku ustaničke jedinice na svoju stranu i iz četničko-partizanske Rogatice dirigovali su neobuzdanim nasiljem, pljačkom, silovanjem. Veliki kompleksi istočne Bosne bili su u plamenu, koji je osvetljavao nebo u izuzetno oštrim i hladnim zimskim noćima.

U času kada se četnicima činilo da su uz pomoć okupatora osvojili istočnu Bosnu, iznenada se, uoči Nove godine, pojavila u Rogatici 1. proleterska brigada. Njen su sastav sačinjavali mladići — od kojih se mnogi još nisu počeli ni brižati — naoružani mašinkama i mitraljezima šarcima koje su oveli od Nemaca u Srbiji; njena je prateća četa imala bacače i mitraljeze zaplenjene od Talijana kod Rudog. Organizovani u čete i bataljone, njihovi su borci ispoljavali vojnički red -i disciplinu i tako pružali oštar kontrast bradatim, ugojenim četnicima, koji su više ličili na rulju nego na vojsku. Razmievši se po selima Glasinca i okoline Rogatice, brigada je počela energično zavoditi red i štiti stanovništvo izloženo svakojakim zulumima siledžija.

No bilo je predviđeno da se u Rogatici svečano dočeka Nova godina. Četnici su, razume se, imali nameru da ispolje svoju snagu pijančenjem i orgijanjem »u ime kralja i otadžbine«, dok su partizani nametali drugu, politički trezvenu, borbenu atmosferu, sa političkim govorima u kojima je trebalo da učestvuje i politkomesar 1. proleterske brigade Filip Kljajić Fića.

Kako se očekivalo da može doći do oružanih sukoba, Kraljevačkom bataljonu je naređeno da noću tajno opsedne zgradu u kojoj je priređivan doček i da prati šta se događa u dvorani. I kad se situacija dovoljno zagrejala pićem i četničkom der-njavom i pretnjama, Rudarska četa je dobila naređenje da uskoči kroz prozore i zavede red. Suočena sa odlučnim boricima lice u lice, četnička oficirska elita poskakala je kroz pro-

zore i vrata napolje, priznavši pred licem naroda svoj poraz u sukobu s partizanima. I kada je četničko vodstvo u istočnoj Bosni postavilo pitanje vrhovnom partizanskom rukovodstvu, koje je bilo sa brigadom, da li je ono samo protiv pljačkaša ili protiv četništva u celini — bilo je već sve gotovo. Četnici su bili izgubili ovo područje i vojno i politički, što je značilo — posmatrano strategijsko-politički — da je glavna četnička centrala u Srbiji bila odsečena od srpskih krajeva u Bosni i Hrvatskoj u kojima je bilo uslova za nastajanje i širenje četništva. To se zbilo tako brzo i, kad je nekoliko dana kasnije stigla iz Srbije u Rogaticu grupa od petnaestak naimenovanih četničkih »vojvoda«, sa znatnim sumama novca i džakovima četničkih kokardi, umesto u »četničku«, ušla je u partizansku Rogaticu. Njima su se izjalovile dužnosti u Bosni i Hercegovini na koje su se uputili, i oni prosto nisu mogli doći k sebi od čuda kada su saznali na saslušanju u Kraljevačkom bataljonu šta se desilo za svega nekoliko dana.

... Nemci, saznavši da su partizanske jedinice, posle odstupanja iz Srbije, postigle takve borbene i političke uspehe u istočnoj Bosni da ugrožavaju čak i Sarajevo, bili su primorani da svoje divizije angažuju na ovom području s ciljem da preokrenu situaciju u svoju korist. Time su omogućili bosanskim ustašama da na ustaničkoj teritoriji ubijaju i pljačkaju srpski deo stanovništva, kako su to radile pre ustanka i kako su to sprovodili četnici nad muslimanskim stanovništvom za vreme svoje dominacije.

U okviru teških borbi u uslovima izvanredno jake januarske zime izveden je igmanski marš brigade, u kome je učestvovalo samo nešto malo boraca Kraljevčana, dok je bataljon pratio Vrhovni štab i druga Tita na putu iz Podromanije preko Renovice, na Jahorinu, po zimi, dubokom snegu i hladnoći od 30 stepeni ispod nule, uz napore koji su ostali nezaboravni.

Kraljevčani su, zajedno sa 3. užičkom četom Sumadijskog bataljona, pod neposrednom komandom druga Tita, proterali sa Jahorine ustaše koje su palile sela u dolini Prače, dok su četnički oficiri pobjegli s bojnog polja u pravcu Sandžaka. Posle toga 2. četa Kraljevačkog bataljona upućena je u Goražde, a Užičani su otišli u Foču s Vrhovnim štabom. Mesno stanovništvo na Jahorini, u dolini reke Prače i na južnim padinama Romanije uverilo se na zgarištima svojih kuća ko ih štiti od nasilja i ko su četnički oficiri. Time su stvoreni uslovi da se od tog stanovništva stvori »dobrovoljačka vojska«² pod partizan-

* Komanda Kraljevačkog bataljona postala je Komanda jahorinskog sektora, pod kojim je, pored Kraljevačkog bataljona i dobrovoljačke vojske bila i 3. četa 2. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade, koja je bila već ranije upućena na Jahorinu.

skim rukovodstvom; zatim, da se blokiraju ustaše u donjem toku reke Prače i sprovede organizacija uspešnog političkog rada sa narodom, organizacija u kojoj je oko 200 boraca — proletera držalo pod svojim uticajem skoro 3.000 ljudi na prostranstvu od Trebevića preko Jahorine, Renovice do sela Mokrog na Romaniji, sve do proleća, kada se 1. proleterska počela prikupljati za izvršenje novih zadataka zajedničkim snagama.

U toku razbijanja treće ofanzive, Kraljevački bataljon je posle primanja zastave u Ustikolini, 1. maja 1942. godine, manevrisao na prostranstvu od Pljevalja preko Foče, Čureva, Martinja i vrhova Maglića, Čemerna i Hercegovine sve do Bileće, rešavajući najrazličnije zadatke vojne i političke prirode. Među njima su, svakako, najupečatljivije situacije u koje je upadao oko sela Zvijerine. Tu je oslobodio partizansku bolnicu, koju su bili zarobili četnici, i dokopao se znatnih količina oružja, čak i topa »pito«, koji će mu kasnije pomoći, pored ostalog, pri oslobodenju Prozora.

... Za prolazak grupe proleterskih brigada iz Crne Gore u zapadnu Bosnu bilo je potrebno od Prozora napraviti vrata. Posle zarobljavanja velikog broja domobrana i ustaša na železničkoj stanici Brđani, Kraljevčani su se opet našli na obezbeđenju Vrhovnog štaba u situaciji kada su sa sobom vodili približno onoliko zarobljenika koliko je bilo njihovo brojno stanje! Kada se ima u vidu da se drug Tito nije klonio situacija koje sa gledišta bezbednosti nisu poželjne, nego je čak tražio priliku da se pomeša s narodom i zarobljenicima i da s njima razgovara o politici i motivima koji su ih doveli u kvislinške jedinice, onda nije teško razumeeti nezgode Kraljevačkog bataljona u toj situaciji u kojoj se vrhovni komandant nalazio u neposrednom dodiru sa zarobljenicima i s narodom koji je prvi put video partizansku vojsku. Žato je Kraljevčanima malo odlaknulo kad ih je drug Tito lično poslao kao svoje obezbeđenje da od »Prozora prave vrata«.

Na južne dominantne visove iznad Prozora stigli smo u zoru i tu se zadržali. Naše iznenađenje nije bilo malo kada smo primetili na bliskom odstojanju kako se proteglio ustaša posle sna, pored svoga bunkera. Započela je borba u kojoj su ustaše imale uspeha, tako da su smrtno ranili popularnog borca i politkoma Olgu Jovičić Ritu i oteli nam kazane. No nisu nas odbacili s naših položaja. Kako ni Sandžaklije nisu imale uspeha u napadu s druge strane, odlučile su da se povuku i miruju dok im ne stigne pojačanje. Kraljevčani su uputili Rudarsku četu na Kozje stjene sa zadatkom da likvidira neprijateljeve bunkere koji su dominirah gradom sa severa, a ostale snage su zadržali na svojim položajima u stalnom borbenom dodiru sa ustašama s ciljem da ih iznure i dešifruju njihov sistem odbrane. Ocenivši

da je ključ odbrane na gradskoj kuli, na južnom ulazu u grad, gde su bili teški bacači i mitraljezi, Kraljevčani su pripremili plan po kome su nameravali da u odlučnom trenutku svojim mitraljezima i topom »pito« neutrališu ovu otpornu tačku i tako podrže juriš bataljona i Sandžaklija na grad. Gađanje našim topom sa bliskog odstojanja iz šumice koja je dominirala neprijateljevom tvrđavom urodilo je plodom. Drugi metak razbio je nišanske sprave na jednom neprijateljevom bacaču, ustašku posadu je zahvatila panika i pod vatrom naših mitraljeza »Crna legija« se počela bacati sa kule u ambis. Juriš na grad sa svih strana u situaciji poljuljanog morala i gubljenja Kozjih stjena, koje je bila osvojila Rudarska četa, doveo je do uspeha, u kome su Kraljevčani zahvatili neprijateljeve teške bacače i mitraljeze, žaleći sada što su malo ranije na jednom od njih oštetili nišanske sprave. No među najdražim trofejima bili su naši vlastiti kazani, koji su, uz ranjavanje Rite, izazvali našu upornost da od grada ne idemo dok njegovu posadu ne likvidiramo i grad ne osvojimo.

Drug Tito, koji je iz neposredne blizine pratio borbe kod Prozora, odao je izvanredno priznanje Kraljevčanima i njihovoj veštini u borbi za naseljena mesta, što će uticati na kasniju odluku da bataljon, kao pojačanje, učestvuje u borbama kod Bugojna i Kupresa zajedno s 2. proleterskom i 4. crnogorskom brigadom.

Nesebično zalaganje i borbenost Kraljevačkog bataljona osetile su dobro ustaše kod Bugojna, Donjeg Vakufa i Kupresa. No i Kraljevčanij su, učestvujući u borbama na ovom vrućem poprištu, okruženi ljubavlju i pažnjom naroda, koji ih je obasipao poklonima i bogatom trpezom i kao proletere i kao Srbijance, obeležili njegove proplanke i šumarke grobovima nekoliko svojih istaknutih boraca, među kojima i Mome Petrovića Trše, pomoćnika politkoma bataljona, i Stanimira Đokovića Ibra, pomoćnika politkoma 2. čete. Preživeli su poneli mnogo rana, ali su bili i puni ponosa što su se hvatali ukoštac s posadama Bugojna i Kupresa, koje mi u to vreme nismo mogli nikako savladati. I baš zbog toga što smo se na tim jako utvrđenim uporištima suviše oštro i uporno angažovali protiv mnogostruko nadmoćnijeg neprijatelja kritikovao nas je sam komandant brigade Koča Popović. Ta kritika bila je opravdana, ali tako angažovanje nije proizlazilo samo od komande bataljona nego i iz jednog borbenog raspoloženja i poleta koji su u to vreme prožimali celu brigadu, u kojoj Kraljevčani nisu hteli biti na poslednjem mestu. Takvo raspoloženje, borbenost i upornost vodili su Kraljevčane i u Livno preko nekoliko otpornih tačaka (stočna i žandarmerijska stanica) prema 2. crnogorskom bataljonu, koji se prodrevši u centar grada, našao izolovan, u izvan-

redno teškoj situaciji. Ta bi situacija bila, tako reći, bezizlazna da Kraljevčani nisu u zoru slomili jugoistočni deo spoljne odbrane grada i produžili borbu u gradu, po danu, skupa sa odsečenim bataljonom.

Neke procene govore su da za obezbeđenje Vrhovnog štaba na Mliništima, zbog četničkog uticaja na prostoriji između Glamoča, Jajca i Mrkonjić-Grada, treba angažovati veoma jake snage. Drug Tito je, imajući u vidu i preko potrebnu popunu i odmor Kraljevačkog bataljona posle borbi kod Prozora, Bugojna, Donjeg Vakufa, Kupresa, Duvna i Livna, doneo odluku da taj zadatak poveri Kraljevčanima. To je dovelo Kraljevački bataljon pred zadatak čija se razmera i delikatnost mogu ceniti po onome što se u to vreme dešavalo s Vrhovnim štabom i drugom Titom lično. Naravno, obezbeđenje našeg vrhovnog komandanta, druga Tita, nije bilo teško i ne bi bilo teško kada ga neodoljiva težnja za akcijom i neposrednim dodirima s narodom ne bi gurala da narod traži i s njime lično razgovara. Zato je obezbeđenje bilo lako dok je on lično objašnjavao svom obezbeđenju političke događaje, slušajući emisije na stranim jezicima i prevodeći ih sam, ili dok je primao vojne komandante i političke rukovodioce i davao im direktive, ili dok bi šetao ispred svoga šatora između dva drveta koja su obeležavala stazu na kojoj se za vreme šetnji razvijao misaoni *proces iz koga* su proizlazile mnoge krupne odluke, sudbonosne za oslobodilačku i revolucionarnu borbu naroda Jugoslavije. Ali se Kraljevački bataljon nekoliko puta »preznojio« kada je u akciji »čišćenja«, u koju je išao s bataljonom i drug Tito, naišao na scenu kako Tito razgovara s četnicima koji su bili u zasedi i kako im objašnjava ciljeve naše borbe, njihove zablude i mesto na strani partizana, a ne na strani četnika — kvislinga, sluga okupatora.

... Za nas su bile veoma ugodne večeri provedene na političkim časovima, koje je Kraljevačkom bataljonu davao lično drug Tito i ostali najviši rukovodioci CK KPJ i Vrhovnog štaba, i na bataljonskim i četnim sastancima, na kojima su novopridošli drugovi Dalmatinci kao popuna slušali od svojih drugova o njihovom putu i borbama od Srbije preko Crne Gore do zapadne Bosne i Hrvatske, gde se kovalo bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije, prenosilo borbeno i političko iskustvo i kalilo borbeno proletersko drugarstvo. Iz tih dana uslikani su u sećanju Kraljevčana i dramatični trenuci spašavanja jednog dela Vrhovnog štaba sa Aleksandrom Rankovićem na čelu u momentu kada su se svojim ličnim naoružanjem borili sa četnicima u selu Podgoriji, posle prvog povlačenja iz Jajca.

Kada su čuli borbu nedaleko od svog prebivališta, Kraljevčani su pohitali u tom pravcu. Približivši se na domet pušaka nepoznatoj grupi koja se s jedne čuke prepucavala s nekim u selu Podgoriji, oni su povikali:

— Ko je tamo?

— A koje tamo — čulo se s druge strane umesto odgovora na njihovo pitanje koje je prethodilo pripremljenom rafalu iz mitraljeza sa već regulisanim nišanima.

Ovde Kraljevački bataljon — dat je odgovor.

Grupa na čuki, koju je protivnik opasno pritiskovao sa suprotne strane, nije se digla ni potrčala u susret proleterima. To je rodilo kod Kraljevčana prvu misao da su partizani oni koji pritiskuju sa suprotne strane, a da su pred njima četnici. I tek što nisu otvorili vatru, neko je sa čuke upitao:

— A ko vam je komesar?

Kraljevčani su rekli istinu, to jest da još ne znaju ime novog komesara koji je došao pre nekoliko dana. Time se uverio sagovornik sa čuke — bio je to drug Aleksandar Ranković — da razgovara s borcima Kraljevačkog bataljona, jer mu je ova personalna promena bila poznata, pa je pojurio pod neprijateljevom vatrom sa Mošom Pijade i ostalim članovima CK i Vrhovnog štaba prema našim borcima, koji su dočekali i razbili četnički napad.

»... Pretresti selo Podgoriju i okolne šume, pronaći i uništiti podmuklog neprijatelja koji kao lešina vreba na nas i koji, je u toj ulozi juče napao na članove Vrhovnog štaba«, naređivao, je drug Tito Kraljevačkom bataljonu.

Borci su bili revoltirani i spremni da iskale svoju mržnju prema neprijatelju na svakoga ko im bude sumnjiv da je u vezi s njim, što je moglo dovesti do masovne odmazde u *jednom* našem selu. Da bi sprečio da se tako nešto ne dogodi, Moša Pijade je zatražio odobrenje od druga Tita da pođe s Kraljevačkim bataljonom u ovu akciju. Energičnost s kojom je bataljon pristupio izvršavanju zadatka može se ceniti po tome što se stanovništvo celog sela, koje se uplašeno bilo sklonilo u šumu, prikupilo na jednom mestu, i što je komandant bataljona sa svega dva borca pokušao da na železničkoj stanici zarobi veću grupu boraca s pretpostavkom da su četnici. Izdajući komande: »Zaobilazi levo i desno krilo«, »Predajte se, vi ste opkoljeni«, računao je, svakako, na prepad. Ali se ovi »četnici« u staničnoj zgradi nisu hteli predati, nego su kroz prozore i vrata otvorili vatru sa bliskog odstojanja. U stvari, u pitanju je bio susret boraca 1. i 2. proleterske brigade, koji se mogao tragično završiti. Srećom, do toga nije došlo zato što je jedan od najboljih strelaca 2. proleterske brigade, čiji su delovi bili dospeli ovde u dinamičnoj

situaciji posle gubitka Jajca, promašio sa nekoliko metaka svoj cilj — u ovom slučaju komandanta Kraljevačkog bataljona. On je ovaj svoj »neuspeh« propratio suzama radosnicama, koje su mu naišle na oči kada su se Kraljevčani iskupili i kada se videlo da ih je i slovom i brojem bilo svega trojica — komandant i dva kurira.

Kada je u selu sve bilo gotovo, Čiča Janko je, strpljivo radeći i po noci i po danu, kucao na svojoj mašini zapisnike i puštao ljude na slobodu. Na zahtev pojedinaca da se izvrši masovna osuda i streljanje, Čiča je mirno, sa smeškom i uz po koju »vojničku«, odvrtao:

— Vodite vi vojsku, a pustite Čiči da vodi politiku. Tako je, posle svestranog ispitivanja i saslušavanja, sveo kažnjavanje za mučki napad na Vrhovni štab na razumnu meru i stvarne krivce. On je kanalisao gnev boraca, koji je mogao proizvesti moralne i političke greške u datoj situaciji, kada je bilo preko potrebno političkim sredstvima osvajati i privlačiti na stranu narodnooslobodilačkog pokreta nesvesne i zavedene seljačke mase, kloneći se preterano krutih mera sile, koje su, po pravilu, mnogo manje korisne onome ko ih primenjuje nego njegovom protivniku.

Iako počašćen time što mu je povereno da čuva i obezbeđuje Vrhovni štab i lično druga Tita, Kraljevački bataljon je intimno priželjkivao, pa i molio, da ide što pre u sastav brigade, koja je vodila oštre borbe s Nemcima. I kada mu je ta želja ostvarena, Kraljevčani su se sa ostalim drugovima iz brigade uhvatili ukoštac s Nemcima oko Ključa. Tu su još svojom muzikom — svojim instrumentima, koje su na dramatičan način izneli iz Kraljeva 1941. godine, uveseljavali prve omladinske radne brigade, koje su sa napuštenih imanja oko Ključa sabirale hranu za vojsku i narod.

... U sklopu zadatka da se razbiju neprijateljeva uporišta na granici Bosne i Like (Bosansko Grahovo, Strmica itd.), zadatak koji je bio dodeljen 1. i 2. proleterskoj brigadi, 1. četa Kraljevačkog bataljona sa Zivanom Maričićem na čelu, bila je upućena iz Grahovskog polja u izvidanie za račun brigade u dolini gornje Une. U međuvremenu je odlučeno da se iznenada izvrši napad na Grahovo. Bataljon je dobio u svoj sastav haubičku artiljeriju i dato mu je u zadatak da napada duž drumu na glavni ulaz grada. Bataljon bez čete je bio oslabljen, a kuriru je do 1. čete bilo potrebno dan hoda. Kurir je ipak poslat. Četa nije stigla na vreme i napad je počeo bez nje. Negde oko ponoći se utišao artiljerijski dvoboj između nas i Talijana. U njemu su naša haubička oruđa u rukama boraca Kraljevačkog bataljona, iako zasipana moćnom neprijateljevom artiljerijskom

i mitraljeskom vatrom, gađala prvi put noću sa odstojanja od oko sto metara. Upravo tada, kad se stišala artiljerijska naliba čuo sam Zivanovu komandu, negde u daljini, na spoju između 1. i 2. brigade: »Papanjin, bogati... zaobilazi desno«. To se komandir koji nije ni dobio zadatak da ide u napad, koji nije znao ni raspored naših jedinica, ni raspored talijanske posade, inicijativno, nošen onom proleterskom drugarskom odgovornošću i željom da se doprinese u borbi sve što je moguće, ne štedeći ni svoj život, bacao u noćni okršaj sa svojom četom.

Takav je Kraljevački bataljon — ostao u mom sećanju kada sam ga, nekoliko dana kasnije, napustio i otišao za komandanta 7. udarne divizije, koja se u četvrtoj i petoj ofanzivi našla zajedno s proleterskim divizijama u najopasnijim ratnim vrtlozima našeg oslobodilačkog rata, kojom prilikom sam se opet susreo s Kraljevčanima na Neretvi i Sutjesci.

Pavle JAKŠIĆ

SA RANJENIM DRUGOVIMA

Nalazili smo se u blizini Nove Varoši kada je stiglo naređenje Vrhovnog štaba da bataljoni krenu u pravcu varošice Rudo, u Bosni. Na licima svih boraca videla se radost što idemo dalje. Kad smo stigli u Rudo i saznali da će se formirati 1. proleterska brigada, nastalo je opšte oduševljenje. Sve nas je obuzeo neizmerni ponos i ushićenje. Zaboravih smo na sve teškoće i muke iz nedavne prošlosti. Govorili smo i maštali o borbi, o pobjedi, o povratku u Srbiju.

Čini mi se da nikad u Rudom nije bilo tako veselo i bučno. Nikad u njemu nije bilo toliko mlađih ljudi. Nikad raspoloženje nije bilo tako veličanstveno i svečano kao na dan formiranja 1. proleterske.

Na malom trgu Tito nam je govorio o istorijskoj misiji brigade u razvijanju oružanog ustanka, o iskustvima iz Srbije i Crne Gore i drugih krajeva Jugoslavije, o teškoćama koje smo imali i koje nas čekaju, o snazi našeg pokreta i naroda. Stajao sam u tom velikom stroju boraca i šećao se studentskih dana, ilegalnog rada, lečenja ranjenika u Španiji, mog Posavskog partizanskog odreda, najezde Nemaca ... Snaga je u nama samima, u ideji za koju se borimo, u Partiji, narodu i Titu. Svi tako mislimo i osećamo.

Jedan veliki posao je bio obavljen. Pohrlili smo svojim zadacima. Dulić i ja smo uz put zagledah izloge. Većinom su prazni. Ipak smo u jednoj radnji našli i kupili joda, vate, neke sveške i olovke. Prodavačica je to i iznela pred nas. Zahvalili smo joj.

Pritvorili smo vrata i pošli. Sretali smo se i rukovali s partizanima koji odlaze na položaje. Vidim poznata lica, vesele likove. Smeše se, raduju se. Bolničarke nas zapitkuju za drugarice koje su ostale u Novoj Varoši. Dulić zastaje, a ja mislim na svoj — Beogradski bataljon. Ne, svi su »naši« i »moji«.

Na okolnim brdima vodila se borba protiv Talijana i četnika. Čuli su se borbeni poklici naših drugova. A posle podne, kada je borba prestala, dovedeno je u Vrhovni štab desetak zarobljenih Talijana, među kojima je bilo i oficira.

Koračali su podignutih glava. Neko ih je od boraca u prolazu pitao na talijanskom jeziku:

— Kako možete da služite Musolinija i Hitlera?

Mladi oficir ga je pogledao i slegao ramenima:

— Nisam fašista, a neću da vas lažem — nisam ni komunista. Musolinija nikad nisam voleo, a ne znam ni sam kako sam se obreo u njegovoj vojsci...

— Svi ste vi nevini kad vas zarobimo — odvрати dežmekasti partizan.

Prezirao sam tu grupu fašističkih vojnika, ali sam kao čovek, kao komunista i kao lekar intimno osećao neko sažaljenje prema ljudima koji su najednom postali snishodljivi, bezvredni. Nisam hteo ni da razgovaram sa njima. Sve što bi mi rekli možda i ne bi bilo tačno. Posmatrao sam ih kako odlaze na saslušanje, a u mojim ušima sam čuo eho njihovih reči: »Bandito fašista ... eviva komunizmo ... e la liberta ... «

Vreme provedeno u ovoj maloj varošici iskoristili smo za organizacione poslove i snabdevanje jedinica. Ovde je pivi put u narodnooslobodilačkom ratu i sanitetska služba čete, bataljona i brigade formirana po jedinstvenom principu (kasnije je ona na isti način organizovana i u ostalim proleterskim brigadama).

U Rudom je tada bilo četiri lekara, nekoliko *studentata* medicine i izvestan broj priučenih bolničarki, sa prvim ratnim iskustvom. Pored referenta saniteta pri Vrhovnom štabu, dra Gojka Nikoliša, tu su bili još dr Vojislav Dulić, dr Bora Božović i ja, a od studentata medicine Ivo Popović Dani, Mika Pavlović, Čeda Kasalica i Dušan Đurić Zinaja.

Svi su drugovi dobili tada razna sanitetska zaduženja. Ja sam bio određen za šefa hirurške ekipe brigade. Najpotrebnije instrumente za hirurške intervencije poneo sam sa sobom iz Srbije, odakle sam se povukao zajedno sa svojom ekipom.

U mesnoj ambulanti smo našli izvesnu količinu sanitetskog materijala i lekova. Tu smo i radili dan i noć: sortirali smo lekove, delili ih i pakovali. Pazili smo na to da svi dobiju što im je potrebno, da niko ne ostane bar bez onog što je najpreče.

Sasvim neočekivano, uoči pokreta brigade, drug Tito mi je naredio da s hirurškom ekipom i zajedno sa članovima Glavnog štaba Crne Gore Pekom Dapčevićem i Bajom Sekulićem, odmah krenem u Zabljak, gde je trebalo da lečim preko stotinu teških ranjenika, koji su bili tamo povučeni posle borbi za

Pljevlja, prvih dana decembra 1941. godine. Zbog ove okolnosti nije se ostvarila tadašnja zamisao da 1. proleterska brigada ima u svome sastavu i hiruršku ekipu.

Ponovo sam se sreo sa borcima 1. proleterske sredinom februara 1942. godine u Foči, gde sam došao iz Žabljaka, po naređenju Vrhovnog štaba, da bih lečio promrzle igmance.

Susret sa preko stotinu teško ozleđenih, nepokretnih i bespomoćnih mladih ljudi duboko me je potresao.

Tražili smo i primenjivali najefikasnija sredstva za spas ljudi. Lekari i bolničarke su danonoćno radili. Išao sam od kreveta do kreveta, od čoveka do čoveka.

— Boli, doktore! — viče neki borac.

— Strašno peče — dovikuje drugi.

— Čuti, umukni! — dovikuje im Voja Lazić, a on je jedan od najtežih ranjenika.

— Meni je dobro — šapuće Nada Marković.

— I meni, Đuro! — dovikuje Radivoje Jelić.

Drugom prilikom ulazim u sobu, nešto pre početka operacije. Tajac. Užasan je taj mir i ćutanje. Stojim i posmatram krevete. Ne vidim ljude. Da li su uplašeni? Šta im je, potišteni su i zamišljeni? Neko prsnu u smeh, neko poče da peva, a ostali prihvatiše. Zaboravih zašto sam došao. Pridruživ se pesmi.

Operaciona sala. Bez narkoze radim. Ljudi podnose bol. Preznojavam se i divim se...

— Da li ću moći u svoju četu? Hoću li, doktore, još ikada ići u borbu? — detinjim glasom me pita jedan drug.

Odgovaram potvrdno.

— Znači, vratiću se i ja svojim — izvodi zaključak Voja Lazić.

Na žalost, želja mu se nije ispunila.

Kragujevčani su veseli, poletni. Najviše ih je stradalo. Šumadinci i Posavci pričaju o Pjenovcu. Sve sam već pojednosti bio upamtio. Crnogorci su druževni i ponosni. Puno je viceva i šala. Svi smo bliski znanci, dobri drugovi.

Posle desetinu dana, kada se njihovo zdravstveno stanje popravilo, osetio sam radost i zadovoljstvo što se opet nalazim u svojoj jedinici. Od tada pa do kraja avgusta 1943. godine bio sam stalno s proleterima. Sa njima sam prošao sve veće borbe vođene u tom periodu. U tim borbama sam bio svedok mnogobrojnih herojskih podviga pojedinaca, grupa, četa, bataljona, ili cele brigade. Hirurška ekipa je prihvatila teže ranjenike. Operisali smo pod vedrim nebom i kraj petrolejske lampe.

Krajem oktobra 1942. godine dobili smo naređenje da na domaku naše slobodne teritorije zauzmemo dobro utvrđeno ne-

prijateljevo uporište Bosansko Grahovo, koje su držali **Talijani** i četnici. Napad je izvršen u noći između 26. i 27. oktobra. Neprijatelj je, verovatno, bio obavešten o tome, jer nas je dočekao uraganskom vatrom iz svih oruđa — topova, minobacača i mitraljeza. Cele noći vodila se ogorčena borba. U zoru su se naši povukli ne izvršivši zadatak.

Prvi ranjenici počeli su pristizati u hiruršku ekipu 27. oktobra oko 3 časa. Dr Olga Popović Dedijer i ja imali smo toga dana pune ruke posla. Tek posle podne završili smo »obradu« poslednjeg ranjenika.

Među prvima je donet na nosilima u vrlo teškom stanju borac Beogradskog bataljona Raja Popović. Ranjen je kada je ubacivao bombu u neprijateljev bunker. Imao je mnogo rana na grudima, sa krvarenjem u grudnoj duplji. Zbog bolova u grudima disao je uzbuđeno i površno. Na njegovom izrazito bledom licu, oblivenom hladnim znojem, ogledalo se teško stanje u kome se nalazio. Hrabrila ga je Zivanka Vićentijević Seka, njegova ranija poznanica. Prišao sam mu i uhvatio ga za ruku da mu kontrolišem puls. Na dodir moje ruke, Raja je otvorio oči. Poznao me je. Pogledi su nam se sreli. Iz njegovih crnih očiju blesnula je poslednja iskra života. Nasmešio se i rekao:

— Doktore, pomози mi.

Kao da je predosećao da mu nema pomoći. Umro je istoga dana oko ponoći. Poslednje reči su mu bile: »Pozdravite moje i Posavinu«.

Posle formiranja 1. proleterska divizija je krenula iz Bosanskog Petrovca ka centralnoj Bosni. Uz put je razbila neprijatelja i zauzela njegovo utvrđeno uporište kod sela Sitnice na putu Banja Luka — Mrkonjić-Grad. Ujutru 20. novembra 1942. godine Sitnica je bila oslobođena. Dok su se ostale jedinice kretale pravcem Mrkonjić-Grad — Jajce, Beogradski bataljon se zadržao u Sitnici radi evakuacije zaplenjenog materijala. Međutim istog dana oko 14 časova iznenada je upalo u Sitnicu, banjalučkim putem, nekoliko neprijateljevih tenkova i otvorilo artiljerijsku i mitraljesku vatru na okolne zgrade i izolovane, nepripremljene borce rasute po selu. Posle kratkog vremena tenkovi su se povukli. Od tog prepada imali smo vrlo malo štete. Ipak je tom prilikom bio teško ranjen zamenik komandanta Beogradskog bataljona, bivši španski borac, Ljuba Zivković Ljupče, koji je kasnije umro u bolnici u Bosanskom Petrovcu.

Ljubu sam upoznao u Španiji. Posle povlačenja iz Španije, u koncentracionom logoru Girsu u Francuskoj, bili smo u istoj baraci. Tu smo se zbližili i sprijateljili. Od avgusta 1941. pa do povlačenja iz Srbije bili smo zajedno u 2. bataljonu Po-

savskog partizanskog odreda, on kao politički komesar, ja kao lekar bataljona. Za njega me vežu mnoge uspomene. Bio je to dobar drug i čovek. Rastom je bio izrazito mali, mršav, ali vrlo lepo i skladno razvijen. Bio je inteligentan i načitan. Voleo je da diskutuje. Brzo je dolazio u dodir sa okolinom. Tome je doprinosilo i njegovo uvek vedro raspoloženje. Odlikovao se bistrinom, spretnošću, okretnošću i snalažljivošću, vrednošću i još mnogim drugim osobinama. Bio je poznat po hrabrosti. Drugovi su smatrali da je neranjiv.

Iznenadio sam se kad sam ga ugledao na nosilima. Bio je nasmejan, kao obično. Oslovio me je rečima: »Doktore, evo i ja da ti dam malo posla*. Imao je ogromnu ranu u gornjem delu levog bedra sa visokim prelomom leve butnjače. Pošto sam »obradio« ranu, *stavio sam celu nogu* u gips i dao potrebne lekove. Sutradan se osećao mnogo bolje. Saonicama smo ga evakuisali u bolnicu u Bosanskom Petrovcu, a mi smo produžili za divizijom. Nisam pretpostavljao da se više nećemo sastati. Na rastanku mi je rekao da pozdravim drugove iz bataljona i da im kažem da će se on vratiti čim stane na noge.

Posle pete ofanzive 1. proleterska divizija je u snažnom naletu razbila ustaška uporišta u Han-Pijesku, Vlasenici, Capardu, i početkom jula, 1943. stigla do Zvornika. U napadu na Zvornik Beogradski bataljon je uzeo položaje na razvalinama srednjovekovnog grada, na takozvanoj tvrđavi. To je bio veoma pogodan položaj. Odatle su borci vrebali i gađali neprijatelja, koji je zaposeo periferne kuće grada i iz dobrog zaklona tukao iz mitraljeza i bacača. Razdragani Beograđani žudno su gledali preko Drine, priželjkujući da već sutra kroče na drugu obalu i da, naposletku, dođu u toliko željenu Srbiju. Obuzelo ih je čudno osećanje. Činilo im se da su već na domaku svog kućnog praga. Blizina zavičaja uzbudila je sve. Razdirala ih je čežnja za svojim najbližim. Zeleli su da saznaju šta ima novo kod kuće. Da li su im svi ukućani živi? Mladići više nisu mislili na opasnost. Zanimarili su opreznost. Izgledalo im je da im se više ništa ne može desiti. Nisu se dovoljno zaklanjali. Poneki su čak izlazili na čistinu. Od radosti su skakali i zadirkivali se. Odjednom se nad njima pojavio avion. Mala, spora, nikakva »roda«. Letela je pravo na tvrđavu i osula je mitraljeskim rafalima. Jedan metak je smrtno pogodio Dragana Markovića, plavog, veselog, snažnog i stasitog momka. Kada je potrošio municiju, avion se u brzom krugu okrenuo i odleteo u pravcu severa. Drugovi su priskočili Draganu da mu pomognu, ali j^e on već bio mrtav.

Dr Dura MEŠTEROVIĆ

BORBA ZA BOSANSKO GRAHOVO

Noć između 26. i 27. oktobra. Tišinu narušavaju pojedinačni pucnji. Četnici očekuju napad, pa pucnjavom, izgleda, raste-ruju strah. Borova šuma prikriva naš bataljon. Beograđani, Posavci, Sumadinci, Kraljevčani, Crnogorci, Kragujevčani, Čačani i Ere iz 1. i 2. proleterske, sa Dalmatincima i Krajišnicima, napadaju Talijane i četnike popa Đujića u Bosanskom Grahovu.

Ceo bataljon je na okupu, komandant drug Miladin Ivanović, izdaje zapovest, koju slušamo u najvećoj tišini. Pored ostalog, treba formirati i jurišnu udarnu grupu bombaša i puškomitraljezaca. Za komandira grupe određen je Zića Trninić.

Zatim se *ponovo začu glas komandanta* Miladina:

— Žiće, pristupi formiranju udarne grupe! Komandiri četa, pomozite Žići!

Opet tajac. Posmatrao sam lica mojih suboraca. Razmišljali su o predstojećem zadatku — kako skršiti otpor utvrđenog neprijatelja.

Iz ovog razmišljanja trže me ponovni glas komandanta:

— *Ko se javlja* dobrovoljno za bombaša?

Tišina. Opet komandant:

— 'Ajde, komunisti, skojevac, napred!

— Evo ja ću! — javi se *Korčagin*.

— On, mali, suvonjav dečak, skojevac, prvi se javi. Nešto me steže u grlu, neka jeza, drhtavica, prođe mi kroz telo. Da se javim ili ne? Gradina, bunker, bodljikava žica, makaze, gotovo neizbežna smrt. Ako se ne javim, sramota, nazvaće me kukavicom, a to je nedostojno i nespojivo s likom člana Partije. Danas ili sutra mora se umreti, pa je lepše umreti dostojno, kao čovek, nego da te drugovi gledaju popreko i kukavicom nazivaju.

Sve te misli proleteše mi kroz glavu, a iz grla ote mi se promukli glas:

— I ja ću!

Tek što izustih, začu se i drugo »I ja ću!« To se javio Raja Popović Posavac.

Počeo se javljati i ostali drugovi. Javismo se nas dvadeset. Komandiri četa: Sarac, Siniša i Zdravko odrediše deset puškomitraljezaca: Mitu Boldinovića, Leksendrića, Bulju Tanasijevića, Zuju Tabakovića, Janjića, Nikolu Bojinovića i druge sa po jednim pomoćnikom. Dvojicu bombaša štitiće jedan puškomitraljezac. Svaki bombaš dobio je po deset ručnih bombi, a na svaki puškomitraljez došlo je po dvesta metaka.

Čete se postrojise i krenusmo napred. Na čelu kolone su 1. i 2. četa, kojima je bilo povereno izvršenje bližeg zadatka. Naša grupa je išla za pratećim vodom. Naš je zadatak bio da uništimo posadu na Gradini.

Nalazili smo se u borovoj šumi i čekali da čete odmaknu. Odjednom se začuše pucnji, a zatim nastala zaglušujuća mitraljeska vatra. Počeo je napad na spoljna utvrđenja Grahova. Naš bataljon napada selo Ugarce. Ne potraje dugo i sve se utiša. Četnici su se posle kraćeg, žilavog otpora povukli. Preko veze se prenese komanda: »Napred!« Ulazimo u selo. Rakete oko Grahova. Poče i naša artiljerija da gađa neprijateljeve objekte. Miris baruta se oseća svuda. U selu nailazimo na zgarište senika koji se još puši. Paljenjem vatri obeležavali smo liniju do koje su izbile naše jedinice. Nigde da susretneš čoveka, sve živo se sklonilo od borbe.

Naš bataljon vrši napad na selo Pečence. Ali i odavde se, posle kraće i oštre borbe, četnici povukoše u Grahovo. Stigosmo u središte sela, kod škole. U školskom dvorištu neko je od boraca povukao za konopac i zvono je zazvonilo. Oni nije oglašavalo početak ili svršetak školskog časa. Nije zvono zvonilo ni na uzbunu, niti je, pak, pozivalo narod na mobilizaciju — ono je označavalo naš dolazak, dolazak slobode.

Iz škole iziđe jedna starija žena. Nemo nas posmatra. Njen pogled luta, čas u pravcu naših boraca, čas put Grahova. Pitamo je ko je. Reče da je školski poslužitelj. Gde je učitelj? Pobegao je. Kuda, zašto? Nema odgovora. Sa još dva druga ulazimo u školu, u stan učiteljev. Čist, lepo namešten, na zidovima izvešane neke reprodukcije i porodične slike, a među njima i slika Musolinija. Da, slika govori zašto je pobegao.

— Ovaj uča voli umetnost — dobaci podrugljivo Dušan Čordaš.

Ubrzo se začuše glasovi boraca i komandira. Zića poziva svoje bombaše, izdaje bliža uputstva o tome kako da se privučemo utvrđenoj Gradini, i kada da pođemo na juriš, a da nas neprijatelj ne opazi. A kada je sve bilo spremno, uputismo se prema Gradini, udaljenoj oko dva kilometra.

Noć vedra, bez meseca. Pred nama se ispružila ledina, pr^oplanci i šumarak. Krećemo kolonom po jedan na rastojanju od

tri do pet metara. Iza nas je 1. četa. Dugačka crna kolona kao da uvire u noć. Sa istočne strane Grahova čuje se borba — zakuvalo kao u kazanu. Podišli smo gradini na trista do petsto metara. Razvijamo se u strele za napad. Neprijatelj nas još nije primetio, ili možda želi da mu se što više primaknemo do one linije za koju je još u toku dana uzeo elemente gađanja. Hoćemo li uspeti? »Gradina mora pasti!« — glasi naređenje. Da li ručne hombe mogu nešto nađiti ovom armiranobetonskom kolosu? Talijani u bunkerima ne predaju se lako. Pucaju, istina, više nasumce. Ali... Naviru sumnje.'

Penjemo se uz padine Gradine, obrasle borovom šikarom u visini čovekova rasta. Neprijatelj još ne otvara vatru na naše bombaše, dok se na drugim pravcima vodi ogorčena borba. Nastaje mitraljeska i puščana vatra izmešana s grmljavinom artiljerije, minobacača i ručnih bombi. Rakete osvetljavaju položaje na sve strane. Prebacujemo se od grma do grma. Pred bunkerima smo. Zastali smo ispred bodljikave žice. Žica trči s kleštima za sečenje žice, traži drugove. Počinje savlađivanje bodljikave žice, pravimo prolaze... Uđosmo u žicu. Na vrhu brda već se jasno ocrtavao betonski džin, nepunih pedeset metara daleko. Najednom sve planu. Talijani otvoriše paklenu vatru iz svih automatskih oruđa. Podišli smo im sasvim blizu, pa nas mitraljeska zrna prebacuju. U tom krkljancu, začusmo Žičin prodorni glas:

— Ura-a-a! Napred, proleterii!

Prihvatismo gromko i još snažnije:

— Ura-a-a-a!.. Opkoljavaj, hvataj ih žive! Ura-a-a!

Naše poklike ugušije eksplozije ručnih bombi, bacane u svežnjevima do deset komada. Opet se začu Žičin glas:

— Bacaj bombe!

— Tupi udari kapisle o kamenje, zamah ruku, let bombi, udar u bunker i eksplozija. Dvoboj ručnih bombi potraja nekoliko dugih minuta.

Taman sam se spremao da aktiviram i drugu bombu, kad spazih da kroz vazduh, svetlucajući, leti nešto. Prilegoh na oštro kamenje. Bio je to svežanj bombi. Eksplozija natkrili sve druge šumove. Osetih tup udarac kamena i bol pod bradom. Dodirnuh to mesto i ruka mi se ovlaži. Krv. Znači, ranjen sam. Sve se začas umiri. Kraj mene, na rastojanju od jednog metra, ležao je puškomitraljez pored kojega se Nikola Bojinović držao za desnu ruku, stenjao i psovao. On je svojim puškomitraljezom štutio mene i Raju Popovića, a sada je trebalo da mu pružimo pomoć. Dopuzah nekako do njega. Tada čuh kako Raja zove. Ležao je na leđima, u ropcu. Pitam ga gde je ranjen. On jedva progovori:

— U stomak.

Dok sam se s njim došaptavao, projuri Zića pored nas i naredi da se povlačimo. Rekoh mu da su Raja i Nikola teško ranjeni, a ja lakše. On naredi da im pomognem i dobaci da su nešto niže ispod nas, iza žice, pod jednim velikim kamenom bolničarke Erna i Lepa. Pošto se Raja nije mogao kretati, rekoh Zići da kaže drugovima koji nisu ranjeni da pomognu Raji, a ja ću Nikoh.

Uzeh puškomitraljez i polako s Nikolom krenuh nazad. Kad stigismo kod bolničarki, spazih još nekoliko ranjenih drugova. Stiže i Zića sa grupom drugova i zatraži nosila, jer se Raja bez njih nije mogao izvući.

Lepa je toga dana previla trinaest ranjenika. Od trideset bombaša i puškomitraljezaca gotovo je polovina izbačena iz stroja! Nazad za selo Pečence. Osećao sam drhtavicu. Kad stadoh na noge, osetih bol u desnom kuku i neku lepljivu tečnost u čizmi. Pipnuh se za zadnji džep i opet mi se ruka ovlaži. I tamo me zakačilo parče bombe. Rekoh to Erni. Ona naredi da svučem pantalone. Osvetli baterijskom lampom, pa pošto pogleda ranu, umirujućim tonom reče:

— Dobro je! Neprijateljstvo ti je odgrizlo malo stražnjice!

Začas me previ i produžismo u koloni, koja se povlačila, noseći teško ranjenog Raju.

Oko Grahova i dalje je kувало kao u kazanu. Sto smo se više primicali selu Pečencima, borba je sve više jenjavala. Po dolasku u selo smestili smo se u školu, a Zića je već, dok smo ulazili u selo, izvestio štab bataljona o ishodu borbe i o našem povlačenju. Saznali smo i to da je naređeno opšte povlačenje i da će se u toku noći 27. oktobra ponoviti napad.

Preko dana smo se odmarali. I neprijatelj je mirovao. I jedna i druga strana su se pripremale za predstojeću borbu. Dobro smo se naspavali i nahranili. Mi, ranjenici, dobili smo i pomalo meda.

Tačno u 21 čas 27. oktobra počeo je ponovni napad na Grahovo. Naša artiljerija je označila početak. Opet je sve prokuvalo i zagrmelo. Čuli su se glasovi: »Napred, proleterii!« Naši artiljerci su gađali bunkere na Gradini sa odstojanja od dvesta metara, i to nišaneći kroz cev. Međutim neprijatelj nije popuštao pod udarcima teških artiljerijskih granata. Očekivali smo da će popucati zidine utvrđenja, ali smo se prevarili. Najviše artiljerijskih i minobacačkih granata izbačeno je na grad. One su tamo napravile pravu kasapnicu, o čemu su nam pričali neki zarobljeni četnici. Tvrđili su da je u Grahovu bilo preko hiljadu mrtvih i ranjenih, što je, svakako, preterano. Ono osnovno ipak nije postignuto. Neprijatelj se održao u bunkerima. Grahovo, kao važna tačka na ograncima Dinare i raskrsnica puteva Drvar

— Knin — Livno, nije se moglo osvojiti tako lako. Talijani i četnici su tačno ocenili da bi padom tog uporišta bio otvoren partizanima put ka moru. Otud onoliko bunkera i onako žilava odbrana. Bilo je sve očiglednije da od naših želja neće biti ništa. Svi naši juriši bili su odbijeni; neprijateljeva posada je odoljela našem pritisku. Likvidirana su četnička uporišta oko Grahova i u njima ubijeno oko sto neprijateljevih vojnika, a zaplenjeno je dosta oružja, opreme i veće količine namirnica.

Posle drugog napada, u zoru, ponovila se slika povratka sa neizvršenog zadatka. Stajao sam na pragu škole u selu Pečencima i posmatrao kolonu neispavanih boraca koja se povlačila. Na začelju kolone 2. crnogorskog bataljona zaostao je jedan borac, svratio na česmu, tu, odmah ispod škole, da se napije vode. Dok je pio, odjeknu pucanj iz obližnje kuće i on pade smrtno pogođen. Vođ pratećih oruđa našeg bataljona, koji je nosio mrtvog druga Draga Odovića Romanijca, odmah se razvi u strelce i zarobi živog četničkog bradonju, koji se već dve noći i dva dana krio na tavanu svoje kuće i čekao svoj lešinarski trenutak. Računao je: povlače se, dobar pogodak, partizan manje, a možda će to izazvati i paniku. Naš hrabri drug, čije ime nisam zapamtio, poginuo je tamo gde smo zasluživali gostoprimstvo kao uzvrat za human odnos prema stanovništvu. Podmukli napad četničkog zlikovca oteo nam je borca iz samog stroja. Nepoznati borac je izdahnuo i umoran i žedan. Četnik je platio glavom za počinjeni zločin. Drugovi su bili ozlojeđeni. Crnogorca i Draga Odovića sahraniše zajedno, kraj škole.

U toku 28. oktobra bataljon se odmarao, a uveče krenu-
samo u napad na Strmicu. Vratio sam se u četu, jer su rane
bile lakše i nisu me više bolele.

Četnička uporišta po zaseocima Strmice brzo smo likvi-
dirali i njihovu posadu saterali u središte sela, gde su se za-
barikadirali u nekoliko kamenih zgrada. Borba je vođena preko
cele noći, a pred zoru im je stigla u pomoć talijanska motori-
zovana kolona s tenkovima iz Knina. Morali smo se povući i
krenuti put Drvara.

Milivoje KATIĆ

MILORAD JOVANOVIĆ ČUMURDŽIJA

I^ošao je u četu početkom jeseni 1941. godine. Logorovali smo u jednom zabranu u okolini Umke. Ličio je više na dečaka nego na omladinca. Crnomanjast, sitan, mala rasta, bojažljiv kao šiparica — to je prvi utisak koji je izazvao u novoj sredini. Bio je loše odeven i garav po rukama i licu. Odelo mu je takođe bilo crno i prljavo od ćumura. Zbog toga ga drugovi odmah nazvaše »Cumurdžija«. Objašnjavajući zašto tako izgleda i zašto je došao u partizane, rekao je:

... Pobegao sam iz radionice. Učio sam kovački zanat i radio po ceo dan. Slabo me je hranio gazda. Loše je postupao i tukao me. Nisam više mogao da izdržim. Čuo sam da se vi borite za pravdu, za slobodu, i zato sam došao. Hoću da se zajedno s vama borim.

Osećao se nesigurno. Kasnije je pričao da se bojao da ga partizani neće primiti. Govorio je tiho, ali odmereno. Osećala se odlučnost u njegovoj želji da se bori s oružjem u ruci.

Prve dane posle njegovog dolaska četa je provela relativno mirno. Izvršeno je nekoliko manjih akcija, u kojima nije učestvovala cela četa, već samo neke njene desetine. Novi borci nisu bili angažovani. Ostajali su u logoru, gde su politički i vojnički pripremani za buduće borbe. Cumurdžija je pažljivo učio. Bio je disciplinovan i uredan. Zbog toga su ga stariji drugovi brzo zavoleli. Učili su ga kako se rukuje puškom, kako da se drži u borbi, kako da se prebacuje i hvata zaklon i slično. Pušku još nije dobio, nije bio položio ni zakletvu. U četi još nisu bili sigurni da li ga treba zadržati.

Tih dana, međutim, desio se događaj kojim se Cumurdžija definitivno »kvalifikovao« za partizane. Stražari su bili priveli jednu seljanku u komandu čete. Tražila je svoga neodraslog sina koji je pobegao u šumu. Dovedli su Cumurdžiju, koji se opirao. Nije hteo da priđe majci, jedva ju je pozdravio. Držao je glavu oboreno, nije gledao ni u koga, ali je pažljivo

slušao razgovor koji se vodio. Kada se majka uverila da partizani ne zadržavaju njenog sina, da ga može povesti, obratila se njemu. Ubeđivala ga je da je potrebno da se vrati jer je slabačak i nedorastao. Kada to nije pomoglo, zaplakala je i molila ga da joj se vrati. Razumljiv je bio njen strah i želja da povede sina kući. Borci su je shvatili. Očekivali su da će se Čumurdžija pokolebati. U stvari, to su intimno i želeli, jer im je bilo žao i majke i njega.

On je ostao uporan.

Tih nekoliko dana što ih je proveo među partizanima učvrstili su ga u nameri s kojom je došao u četu. Toplina i ljubav nove sredine snažno su delovale na Čumurdžiju, koji je na učenju zanata znao samo za psovku, grdnju i batine. Nestalo je poniženja i straha. Ni po koju cenu nije hteo da se vrati tamo odakle je pobegao. Ostajući dosledan svojoj ranijoj odluci, odgovorio je majci:

— Žao mi je, mama, ne mogu sada da se vratim. Idi ti kući, nemoj da gubiš vreme uzalud. Čekaj me. Vratiću se ja jednoga dana, a onda ćemo biti slobodni. Ne trudi se više da me zoveš i moliš, ja ostajem s mojim novim drugovima.

Tada su ga i partizani prihvatili. Raspršene su bile sumnje o njegovoj nedoraslosti da bude ravnopravan borac sa drugima, da ratuje i izdrži sve teškoće.

Neposredno posle susreta s majkom, Čumurdžija je, sa još nekoliko novih boraca, položio zakletvu i dobio pušku. Ponosio se. Bio je očito, zadovoljan. Slali su ga u patrole, išao je na stražu i izvršavao druge zadatke. Tih dana je učestvovao i u prvoj ozbiljnijoj akciji.

Dugo je Čumurdžija pričao o tom svom vatrenom krštenju:

— Nisam osećao strah. Ali sam se pribojavao da se, kad se sretmem s neprijateljem, ne pokolebam. Najgore mi je bilo očekivanje da borba počne, ali sam se trudio da to prikrijem. A strepeo sam. Mislim da nije mnogo trebalo pa da me strah savlada. Ali javljala se i želja da se ne osramotim i da uverim drugove da mogu biti dobar borac. Kasnije, kada se bora rasplamsala, nisam osećao nervozu i nesigurnost, bio sam potpuno miran. Pređa mnom je bio sam jedan cilj — ubiti nekog od neprijatelja.

Svakim danom dolazili su nam novi borci. Ustanak se širio. Tih dana dobili smo prve brojeve »Borbe« i municiju iz Užica. Na sanducima je pisalo: »Pali — ne žali«. Naše samopouzdanje je brzo raslo u borbama koje smo vodili između Beograda, Umke i Obrenovca.

Kontrolisali smo sva sela na ovoj teritoriji, a pruga i glavni put nisu nikad bili sigurni za okupatora.

U bataljonu se sprovodio i raznovrstan politički i kulturno-prosvetni rad, koji je naročito bio uspešan među mladim borcima. Redovi Skoja su se proširivali. Jednoga dana u Skoj je primljen i Cumurdžija. Njegovoj radosti nije bilo kraja.

Uskoro zatim počeli su teški dani. Povlačili smo se za vreme neprijateljeve ofanzive, u kojoj su nas odsekli od glavine naših snaga. Krenuli smo za njima pored Gornjeg Milanovca, prema Čačku i oslobođenoj teritoriji u tom delu Srbije. Bili smo u neizvesnosti da li ćemo se sastati s jedinicama koje su se povukle. Bio je to težak udarac za borce našeg bataljona. Počela su dezerterstva. Svake noći, iz sela u kojima bismo se zadržali, bežali su seljaci, sa puškama ili bez njih, svojim kućama i porodicama. Zahvaljujući komunistima, skojevcima, bataljon se ipak održao.

U tim teškim danima Cumurdžija se nije kolebao. Samo se još više povukao u sebe. Znali smo da se na njega možemo potpuno osloniti. Posle prelaska u Sandžak, sa spajanjem s glavnom naših snaga povratilo se i raspoloženje i samouverenost boraca. Tih dana, u razgovoru o onome što smo preživeli, Cumurdžija je rekao:

•— Povlačeći se sa Rudnika, u mene se uvukla nesigurnost i sumnja. Naročito me iznenadilo i uplašilo kada sam video da se čak i pojedini skojevci i komunisti vraćaju nazad, svojim kućama. Ali, uprkos ofanzivi i našem povlačenju, u meni je jačala želja za borbom, za osvetom. To me je držalo. I uvek je u meni, i pored sumnje koja me je nagrizala, tinjala neka nada da nije sve propalo, da nije sve izgubljeno, da ćemo u drugim krajevima i novim mestima nastaviti našu borbu.

Tek što smo se oporavili posle povlačenja iz Srbije, došao je nov težak udar. Sa oduševljenjem i poletom krenuli smo u novu borbu — na Sjenicu. Istina, za nju nismo bili potpuno pripremljeni. Predstojeća borba predstavljena nam je suviše olako. Pošli smo u nju s parolama. Na puščanu i mitraljesku vatru odgovarali smo uzvikujući: »Zivelo bratstvo muslimana i Srba!«, »Nismo došli da se sa vama borimo«. Kasnije su progovorile naše puške i mitraljezi. Ali je to bilo uzaludno — bili snio preslabi. Morali smo se povlačiti. Za nama su ostali mrtvi i ranjeni. Krenuli smo sa sto četrdeset pet boraca, a ostalo nas je posle borbe sto deset. Bio je to veliki gubitak za nas, gubitak na koji nismo bili navikli.

Nesumnjivo da bi već i zbog toga ta strašna zima ostala uvek u našem sećanju. Ali bio je i jedan poseban momenat zbog koga, u prvom redu, nismo mogli da zaboravimo te dane. Kada

smo posle Sjenice krenuli iz Nove Varoši, rečeno nam je da ulazimo u sastav 1. proleterske brigade, kao njen 6. beogradski bataljon. Poneli smo slavno ime proletera. Osećali smo se tada nepobedivi, neustrašivi. Zato su se ti dani i urezali u naša srca i naše sećanje s neodoljivom snagom.

U noći između 6. i 7. januara, po čiči zimi, pregazili smo Lim a sredinom januara smo stigli u sastav brigade. Na terenu Bosne preostali borci su se borili s novim žarom za svoju Srbiju i rodnu, pitomu Posavinu.

Sa nama je i dalje bio skojevac Ćumurđija. Na prvi pogled, to je bio onaj isti nedorastao omladinac. Međutim nekoliko meseci borbi i napora, uprkos slaboj i neurednoj ishrani, prekalili su ovoga dečaka. Stekao je nova iskustva i postao zreliji. Njegov politički horizont se znatno proširio. S većim razumevanjem je gledao na ljude i događaje. Tih dana je postao puškomitraljezac, a uskoro zatim i član Komunističke partije. Poverenje koje su mu drugovi u četi ukazali primio je s velikim zadovoljstvom i isto takvom odgovornošću. U borbama se hrabro držao. Prema drugovima u četi ostao je i dalje pažljiv, skroman, kao i prvoga dana, kada je došao u partizane. U predahu između marševa učio je, čitajući knjige ili razgovarajući sa starijim drugovima koji su više znali.

Prođe i ta strašna i duga zima. Nastupilo je proleće, a zatim leto 1942. godine. Za nama ostaše istočna Bosna, Foča, Vrbničke kolibe, Treskavica, Sćit, Duvno i druga mesta. Ogromno iskustvo steklo se u jedinicama 1. proleterske brigade. Postadosmo snaga od koje je neprijatelj zazirao, sa kojom je morao sve ozbiljnije da računa.

Iako je pretrpeo osetne gubitke bataljon je brojno ojačao, jer su nam stalno stizali novi borci. Dođoše sa raznih strana: iz istočne Bosne, Bosanske krajine i Dalmacije. Stari borci su ih s radošću dočekivah, prenosili na njih svoja iskustva i svoje znanje. S tugom smo se sećali onih kojih više nije bilo među nama. Sećali smo se i naše Srbije, naše Posavine, odakle krenusmo na ovaj daleki put. Iako smo bili čvrsto uvereni da ćemo se jednoga dana vratiti tamo gde smo i počeli borbu, ipak nas je tuga obuzimala, jer smo se sa svakim danom sve više od toga kraja udaljavah.

Kod Tičeva smo vodili dug razgovor o Posavini. Bio je tu i Ćumurđija.

— Ko li će se od nas vratiti u Srbiju, u Beograd i našu Posavinu? — pitao je jedan borac.

Ćumurđija je odgovorio:

— Ne znam ko će imati tu sreću. Sve nas je manje. Jedan po jedan ostajemo u bosanskim brdima. Ne verujem da ću ja biti među onima koji će se vratiti kao pobednici. Ali se ipak

nadam. Ono u što sam uveren — to je da će naša brigada jednoga dana stići i tamo. A tako bih voleo da tada budem s njom da iznenadim i obrađujem majku, koja, verovatno, misli da već nisam u životu.

Jedne oktobarske večeri napadali smo Bosansko Grahovo. Talijani i četnici su dobro utvrđeni, odlično naoružani i odmorni. Iako slabiji, izvršili smo žestok napad. Od zaglušne paljbe mitraljeza, topova i bacača jedva smo se sporazumevali. Padoše i prve žrtve.

Ćumurđija je pošao na talijanski bunker s grupom bombaša. Privukli su se i počeli da bacaju bombe, ali su im Talijani odgovorili i vatrom i bombama. Jedna je eksplodirala kraj Ćumurđije i teško ga ranila. Nije ni glasa pustio, a zatim je zamolio drugove da mu pomognu.

Odmah posle toga, kao teški ranjenik, bio je odnesen na nosilima u pozadinu, dok se borba za Bosansko Grahovo sve više rasplamsavala.

Kasnije smo saznali da je posle nekoliko dana izdahnuo u Bosanskom Petrovcu. Lekari su se čudili njegovoj moralnoj snazi. Nikad nije dopustio da ga bolovi savladaju, nije ječao ni zapomagao. Kao što je skromno i tiho živeo, tako je tiho i umro.

Dušan SIJAN

NA GRANICI

(Odlomci iz dnevnika)

18. septembar

Popovići ispod Šatora

D

elasa se kolo devojaka. Četinari na Šatoru zastali su, zagledani. Blaga je septembarska noć, mesec izgreva. Partizani iz daleka, proleter, opkolili su kolo. U očima im blista radost — sa Glamočkog polja danas su u očima poneli sunce. Kolo se skuplja, sužava u snažno belo klupko. Daleko u blagu, tihu noć, preko vrtača, preko mirisnih, opojnih plastova tek pokošene trave, kao poplava, odjekuje tužaljka. Odjekuje prkosno, oslobođeno, udarno:

*Oj, Glamočko ravno polje
Cvili raja od nevolje
Željna hleba, žedna vode
Željna pravde i slobode ...*

Sirovi, tužbalički altovi:

*... U tebi je grob do groba
Traži majka sina svoga
Otac plače, majka cvili
Otvori se, grobe mili...*

Klupko narasta. Muški, duboki glasovi:

*Poletelo jato vrana
Jedna četa Talijana
Prema Livnu ide ona
Sa četiri kamiona
Mitraljeza cika stade
Koloneo mrtav pade ...*

Pokošeni proplanci, četinari, miris borova. Suvo lišće, prohladan vetar, oblaci — rana jesen, rana tuga. U daljini modri Kuk, modar, zagonetan.

Septembar! Septembar. Kako su daleko široke, septembarske, sunčane ulice moga grada. Prolaze oblaci, prolaze dani, prolaze životi. Ovo su proplanci Srbije. Kako se mnogo pominje Srbija, kako se mnogo misli na Srbiju sada, kad dolazi jesen!

Devojke ovde kite naš protivtenkovski top belim, vezenim peškirima, brižljivo pletenim čarapama iz svojih udavačkih sanduka. U bataljon dolazi omladinac iz Tičeva:

— Vi nemate vode ovde. Naša grupa snabdeće vas u toku noći vodom. Ovde je omladina svesna, povezana. U Krajini tek da vidite! Ali i ovde ...

Dugo gledam ozbiljno, vedro lice koje se jedva nazire u blagoj večeri. Tu smo, na pragu slobode, na pragu budućnosti. Fašistički avioni već četiri dana bombarduju Tičevo. Glas ovog omladinca nadjačava huku fašističkih motora, smrtonosni udar eksplozija.

Sada je tišina, nema aviona ceo dan. Samo vetar nad nama šumi. I prikrada se, nailazi jesen.

Juče smo, posle dugo vremena, posle čitave jedne večnosti, čuli daleku tutnjavu topova. Već više od deset dana čekamo dve ličke brigade da oslobodimo Grahovo, ali one nikako ne dolaze. Danas smo dobili prvi zvanični izveštaj o oslobođenju Jajca. Između ostalog, kako javljaju, zaplenjeno je preko tri-deset teških mitraljeza i preko sto puškomitraljeza. U oslobođenju Jajca učestvovala je i 2. brigada.

Obaveštajni oficir dobija vest iz Grahova da se pre neki dan vratio četnički kurir iz Londona, preko Splita.

Dolazi jesen. Ulazimo u oktobar. Hita nam se. Možda ove jeseni nećemo stići u Srbiju. Pa ipak, treba bar u proleće preći Drinu. Na ovim visoravnima, u belim kolima devojaka, među stadima koja se uveče, sa zalaskom sunca, vraćaju u torove valjajući se kroz sumrak kao vuna, ličimo na neka ratnička, spartanska plemena koja se spremaju za odsudni dan osvete, kada će sići u doline i doneti kaznu i slobodu.

Bukovi šumarci na Šatoru pomalo se već crvene. Suvo lišće šušti, pršti pod našim koracima. Ispraćamo, dugo pratimo pogledom karavane konja koji svakodnevno odlaze za Drvar,

po sledovanje. Tamo, dalje, iza naših leđa, na oslobođenoj teritoriji, opravljaju se pruge, podižu mostovi, nabijaju drumovi. Da bismo gradili — mi smo rušili. Treba bolnica za ranjene borce, treba šećera, vitamina za front. U borbi, kroz borbu, menja se lice čoveka, menja se lice sveta.

Trebalo bi krenuti, sa ovim rukopisom u vojničkoj torbi, preko oranica, kroz poznata predgrađa, u rodni grad, proći sunčanim, mrtvim ulicama, pozvati sve ljude, svu decu na sunce, pod plavo nebo, da dišu, da se greju na suncu, da gledaju u plavo nebo. Da ozdrave. Da ožive. Da se probude. Da se isprave jednog jutra, čisti kao četinari, kao Gat sa koga je vetar zbrisao svu krv, da podignu bele, svetle mostove za čoveka koji se još nije rodio, koji se rađa.

Čudna je, neobična tišina. Doći će dan kada se na svetu neće čuti nijedna eksplozija mine, nijedna granata, nijedan pucanj puške. Doći će dan kada nad rukopisima, nad zabeleškama čoveka neće hučati nijedan ubistveni motor, kada će rukopisi, zabeleške čoveka živeti svoj fantastično lepi život bez straže, bez oružja. Čuće se hujanje vetra, šum talasa, smeh, radosni dozivi, prelistavanje knjiga. Čuće se huktanje lokomotiva, udaranje lopte o zemlju, tihi, lagani koraci po belom šljunku parkova u suton. Čuće se žita Srbije kako šapuću, čuće se glas, radosni glas čoveka na proplancima slobode.

Rame uz rame, čovek do čoveka, stojimo čvrsto na granici. Iza naših leđa su slobodna polja, reke, mostovi. Osmatramo ... za smeh, za prelistavanje knjiga, za bele mostove, za sunce.

Za veliki san čoveka iznad grobova i užasa!

DA ZIVI PRVA PROLETERSKA

2. oktobar

Šuma na pruži Oštrelj — Bravsko

— Pokret!

Sviće. Nad tičevskim poljem leži gusta, mlečna jutarnja magla. Škola u kojoj bivakuje 2. bataljon potpuno je utonula u maglu. Kod nas, kod Jovićevih staja, već je prodrlo crveno sunce. Bataljon se okuplja. Bataljoni se slivaju u polje, polaze.

Pao je Ključ. Nemci i ustaše prodrli su od Sanskog Mosta i Banje Luke — opet pomoću tenkova.

Suncem je obasjana naša slobodna teritorija, suncem su obasjane guste četinarske šume, oranice, razbacana sela, grupe u belo obučene dece koja, svetlih očiju, stisnutom pesnicom pozdravljaju brigadu u maršu. Na lakom vetru lepršaju naše zastave.

Drvar: gole, spaljene fabričke zgrade, instalacije, mašine. Drvar: ruševine, ruševine, ruševine. Sve zgrade su smrskane. Krvave borbe vođene su već nekoliko puta oko Drvara. U jasan svetao dan, na najvišem fabričkom dimnjaku, izdignuta iznad svega, prkosno, viori naša zastava. Iz ruševina niču ljudi, niče mladost. Mrtva varošica vri od života. Dečaci, mnogo dečaka, i devojčica, mnogo devojčica, izlaze iz Kulturnog doma. Oko zastava pevaju naši bataljoni. Pesma nadjačava pesmu, sustiže je, sustaje, opet sustiže, mladost Drvara je sve glasnija, ne popušta, mladost Drvara pobeđuje proletere. Dugo u noć tresu se, ritmično, u zanosu, kola. U kolu, naši ne znaju za umor, za pređenih dvadeset pet kilometara, za nepređenih sto kilometara, ne znaju za noć bez sna koja stoji pred nama, za napore borbe koji nas očekuju.

Iskre pršte iz dimnjaka lokomotive. Iz ruševine polazi brigada. Pesma nadjačava huktanje uporne, nepopustljive lokomotive, lomljavu točkova. Visoko, na Oštrelju, kroz ruševine 0 koje se spotičemo u noćnom mraku, bele se ruševine zgrada pored kolone izgorelih talijanskih kamiona, preko gvoždarije, polupanih staničnih instalacija. Povlačimo se u tišini, u šumu, u četinar. Ogromne vatre oživljavaju tihu, mračnu, zaspalu šumu.

Kilometar za kilometrom odbacuje nas mala železnica kroz guste šume. Hukte dve lokomotive. Bezbroy pušaka strči iz kompozicije — ogromna, bodljikava gvozdena zmija vijuga, sve brže, pored spaljenih, opustošenih ljudskih naselja. Brigada je u poketu. Sa topovima, sa bacačima, sa štabovima i politodjelom, sa mitraljezima i pesnicima, sa svojim kazanima, piscim mašinama i zastavama, sa svojom mržnjom, sa svojim smehom i radošću, sve brže, sve strasnije. Sever! Sever! Okrenuli smo leđa jugu, okrećemo leđa zapadu — još jedan okret, još jedan osmeh — iz gustih šuma, tamo iznad ravnomerne, daleke tutnjave topova, ugledaćemo, isto ovako suncem obasjanu, svetlu — Srbiju. Daleka fatamorgana čili, opet se pojavljuje i opet čili. Sever! Sever! Jesen u Srbiji! Jesen Beograda! Široke ulice, drvoredi u predvečerje, predgrađa u čijoj prašini deca grade svoje čudne, fantastične svetove, oranice, brežuljci, proplanci Srbije u jesen, sa stadima u povratku, sa čežnjom dvojnica, sa svečanim, belim jesenjim nedeljama.

... Bude se ljudi usnuli na debelim naslagama suvog lišća. Šuma odzvanja od pesme. Logorske vatre plamte, puckaraju grane u plamenu. Suton osvaja šumu.

Skupljamo se oko vatara, nad kojima se crne veliki kotlovi. Na ivici šume, u kamenom useku, skoro neprimetan, čeka naš voz.

Topovi u daljini još tuku.

3. oktobar
Iza položaja kod Ključa.

Drum Bosanski Petrovac — Ključ. Bataljoni su u gustoj bukovoj šumi duž drumu sa obe strane. Pred nama su, na položajima, bataljoni jedne krajiške brigade. U oblaku prašine, u galopu, odnose konji kurire na položaj i vraćaju ih. Već nekoliko puta, u najvećoj brzini, ide i vraća se motocikl. Suma odzvanja od huke motora. S položaja dopiru dugački mitraljeski rafali. Bacači rade tupo, topovi grokću. U šumi ispred nas eksplodiraju topovske granate. Tamo klokoće, krklja borba. Tišina posle rafala, posle eksplozija tiša je, sunce svećanije, radosnije,

Stokraka, gusta, bez kraja, pružila se šuma, presečena prašnim drumom. Na suncu, duž drumu, vežbaju mladi. Puške presijavaju. Kroz dotrajalu odeću vire čvrsti, goli udovi boraca.

— Zdravo, drugovi! Jesu li to novi?

— Da, novi! Četrnaest meseci u borbi!

Svetla, otvorena, inteligentna lica dečaka oštro gledaju u daljinu. Na drum izlazi nova četa, isto tako mladih Krajišnika. Sunce im poigrava po licima, po puškama, po fišekljama. Postrojavaju se. Puške, puške — koliko pušaka!

— Pobeđićemo! — ponavljam u sebi poluglasno, zamišljeno, kao da prvi put dolazim do tog saznanja.

— Pobeđićemo! — saopštavam drugu do sebe svoje iznenadno otkriće u ovo sunčano jutro, a pred mojim očima rastu kolone mladosti, naviru odasvud, niču iz zemlje, vrve, koračaju napred, koračaju korakom koji zatresa svet. Prašni drum je pošao, beskrajna šuma je zakoračala, sunce je krenulo zajedno sa dečacima s puškama — bezbrojne armije slobode otpočele su svoj marš u budućnost.

8. oktobar
Male Jarice iznad Ključa

Umukli su topovi, naš protivtenkovski i haubica. Začutili su bacači, ručne bombe, naši mitraljezi, puškomitraljezi, puške. Druga bojna 10. pešadijske pukovnije razbijena je: pedeset šest mrtvih, preko pedeset zarobljenih — ostatak 2. bojne pobegao je, rasuo se put Sanskog Mosta. Prebrojavamo zaplenjeno oružje i municiju. Odmaramo se na jutarnjem suncu, u tišini, iznad svoga dela, iznad svojih borbi, nad ovim tihim gradićem iz koga dopire krik nekog petla pustinjaka. Sve čuti. Čuti Zehn, čuti Tomaševića kula, Sklop. Bunkereri na Sklopu prazni su, po njima se sunčaju bubice — juče je iznad tih bunkera zalepršala naša zastava nad razbijenom 2. bojnjom 10. pešadijske pukovnije Nezavisne Države Hrvatske. Iz ove guste bukove šume koja je

gušila naše oprezne korake i skrivala tri noći naše logorske vatre da ih tamo, na Željinu i Sklopu, ne opazi neprijatelj i ne zaspe minama, gledamo gradić dole s ljubavlju i ponosom.

Ključ je naš.

Sedam časova putujemo kroz noć, pored spaljenih sela, od »bogna« na drumu Bosanski Petrovac — Ključ gde se nalazila naša haubica do predgrađa, do prvih kuća Ključa. Na Sklopu se otvara borba. Bombe, kiša bombi zasipa naše tamo, na Sklopu. Jutro nas zatiče na brisanom prostoru, ispred neprijateljevih rovova i bunkera, ispred ubistvene vatre neprijateljevih bacača mina i mitraljeza. Bataljoni se povlače. Drugi crnogorski bataljon ostavlja u kamenjaru, u neprijateljevim bunkerima u koje su prodrli, trojicu mrtvih drugova.

Povlačimo se. Prekriva nas gusta šuma. Avioni nas traže, mitraljiraju kose. Logorujemo kraj crnih zidina spaljenih sela. Patrole, sasvim blizu grada, osmatraju kretanje neprijatelja.

Hadžići, Hasići, Vojići, Majkići, Šiša, tamna, duboka, neprohodna, iz koje iskrsavaju odbegli seljaci da obidu svoja zgarista, da nam kažu svoju nadu i svoju dobrodošlicu:

— Eto, to je moje, ti zidovi. I ta trava na kojoj sedite, sve do one ograde, i one voćke •— sve je to moje. A sada ste vi tu — naši, mili. Vi i vaše puške, oružje vaše. Neka, neka, sedite, ja tek onako, nastavite vi samo svoj posao. .. Dolazim tako svaki dan, obilazim, živim sada u Šiši...

Čudne svetle oči gledaju nas s ljubavlju. Zaista dolazi svaki dan, postoji nad ruševinama, gologlava, raščupane crne kose i iznenada iščezne, kao da uopšte nije dolazila, ili kao da se pretvorila u pepeo pod našim nogama, malu gomilicu pepela koju raznosi laki dah večernjeg vetra.

Sunčani dani, noći tamne, pune zvezda. Hladne, mlečne zore. Bujna, nepokošena trava, obrasli putevi, staze, dotrajale ograde, neobrani voćnjaci, napuštene njive. Trava džiklja, ruševine džikljaju odasvud. Miris truljenja, raspadanja, prezrelosti, pustoši. Iz crnih zidova strče goli, visoki dimnjaci, kao opomena, kao putokazi jednog umirućeg sveta.

Krajišnici su oslobodili Zeljin.

Druga noć. Bataljoni polaze. Glasovi koje donose meštanski kuriri zaustavljaju napad. Bataljoni se vraćaju. Jedna naša četa ulazi u grad. Iz rovova, iz kojih je neprijatelj pobegao, otvara vatru.

•— Ura! Ura, proleter! — komanduje gromoglasno kroz noć komandir čete.

Četa se, po dogovoru, ne miče s mesta, nego otvara još jaču vatru. Neprijatelj odgovara stostrukom vatrom. Ponovo se čuje, između eksplozija ručnih bombi i beskrajnih mitraljeskih

rafala, kukurekanje, lajanje i neljudsko hihotanje. Neprijatelj se doziva, hrabri životinjskim glasovima koji odvratno odjekuju u noći.

— Ura! Ura, proleter! Juriš! — uzvikuju naši još jednom, nadjačavajući sve te glasove — i vraćaju se na počinak.

Mitraljezi, bombe neprijatelja ne prestaju cele noći.

Treća noć je blaga, tamna, topla. Treća noć je zvezdana noć naše pobede. Treća noć je noć bez sna, noć-korak, noć-rafal, noć-smeh. Prigušeni smeh koji će se sa svitanjem raširiti, odjeknuti na sve strane, preko Sane, preko Sklopa, tamo, čak do Jajca, čak do Zagreba, tamo gde je nikla zamisao o formiranju 2. bojne 10. pešadijske pukovnije Nezavisne Države Hrvatske.

Obuhvat je potpun. Obuhvat je definitivni. Obuhvat je uništenje. Od jedanaest časova noć krklja, klokoće, ključa. Sva naša oružja su u dejstvu. Protivtenkovski top neumorno tuče, iz neposredne blizine, Tomaševića kulu, bunkere na Sklopu, tamnu grupu kuća u gradu u kojoj je neprijatelj. Okrenuo je svoje ždrelo od drumu Mrkonjić-Grad — Ključ — nad tim drumom bde budne oči Krajišnika. Sa »bogna«, sa koga smo pošli pre tri dana na Ključ, s vremena na vreme, smrtonosno, zahuji naša haubica. Mitraljezi štekću, kloparaju, razjarano, odlučno. Ključ ključa. Neprijatelj je u kipućem kazanu. U dužim razmacima javlja se naš teški bacač sa svojim dvema eksplozijama. Kroz tamnu noć zvižde iznad naših glava meci, rasprskavaju se bombe na Sklopu, iznad gradskih kuća, iz nevidljivih cevi pušaka izbija plamen. Eksplozije se stapaju u jedan jedinstveni zvuk.

Sviće. Ciljevi su jasni, vidljivi, bliski. Još jedan korak, još jedna bomba, još jedan rafal. Još jedan metak.

Tišina.

Zastava na Tomaševića kuli. Naša zastava.

Ključ je oslobođen.

Prolazimo kroz Ključ, zapaljenih očiju od probdevene noći, pored zaspalih voćnjaka i bašta, pored kuća koje su sve redom, jedna za drugom, zapaljene, izgorele. Čitav Ključ je u ruševinama. Jedna štuka-bombarder i dve saveje uništili su Ključ pre dva meseca.

— Vinčeremo!¹ — plave se lepa, pravilna slova na golim, nedogorelim zidovima, nad rupama za prozore kroz koje se bistri nebo, praznina.

— Vederemo!² — crni se, olovkom ispisan, brz odgovor nekog borca koji je među prvima ušao u grad.

Preko ruševina na suncu patroliraju naši, sprovode zarobljenike, sakupljaju pobacano oružje i municiju. Stanovnika

¹ Pobeđićemo!

² Videćemo!

nema. Dece nema. Života nema. Došli su borci, došla je pret-hodnica — narod treba da siđe iz planina, iz šuma, da živi, da podiže, da gradi na ruševinama. Nigde nisam video tako pot-puno uništenje života. Gomile ugljenisanog posuđa i nameštaja crne se na zgarištima — potrebno je samo da se dotaknu pa da se pretvore u pepeo.

10. oktobar

Rakovici iznad Sane

Od Vrhpolja, pravac Sanski Most, topovi. Od Sitnice, Mr» konjić-Grada, topovi. Kroz sunčan dan, dok Sana huči pod nama, slušamo upornu, sistematsku grmljavinu. Kosama pro-laze, preko spaljenih mushmanskih sela, kolone Krajišnika. Sa-svim blizu štekču mitraljezi. Ključ gori. Krajišnici su zapalili ostatak kuća u okolini — grad je u groznici evakuacije. U deset časova dobijamo naređenje za prebacivanje preko Sane. Nare-đenje se posle deset minuta ukida. Ponovo se otpasujemo, po-novo slušamo grmljavinu topova ispod nas i iza nas. Topovi su podivljali. Liči na ofanzivu, na grmljavinu topova i minoba-čača za vreme naših borbi oko Mesića, oko Goražda, u povla-čenju. Kao da nas samo plava crta Sane odvaja od neprijatelja. Iz grotla preko Breščice, tamo gde je nekada bio Ključ, podižu se u tiho, plavo predvečernje nebo, visoki stubovi dima. Sasvim pravo prema Sanskom Mostu naš Prvi bataljon čarka se s jed-nom četničkom bandom.

ŠTAB 1. PROLETERSKE

Štabovima bataljona

1. Primećena je neka nepr. koncentracija na prostoru Sit-nica — Čađevica — sa 8 tenkova.

To je omelo naš pokret prema severu. Bez perspektive tog pokreta, zadržavanje naših jedinica na ovom prostoru postaje neumesno.

Zato će naše jedinice sutra pre zore obavezno za-početi prebacivanje levo (zapadno) od drumu Ključ — Vrh-polje...

10. X — 18,50 h

K-nt 1. proleterske
Koča

U koloni prostih redova, dugoj, ćutljivoj koloni, pro-la-zimo kroz zapaljeni Ključ. Pored nas se ruše užarene grede,, plamteći krovovi. Na okolnim obroncima bukte ogromne loma-če kuća. Na rubovima plamena i dima plavi se zora — plavet-na, tiha, vanvremena. Naše oružje odbleskuje. Ćutljiva lica osvetijava ko zna koje požarno jutro. Uspinjemo se sve više i

više, poznatim putevima, kroz debele naslage dima, visoko, prema nebeskom plavetnilu. Gore su zbegovi, krpe pokućstava, izvučenih pred požarom. Deca na materinskim grudima, krajiške komore, patrole, vedrina jutra, dijamant tek rođenog sunca na crnom masivu Željina. Prolazimo dalje, vlažnom šumom koja odiše na lešine i na raspadanje. Učinio sam nekoliko koraka van uske staze: ostaci ljudskog leša, lobanje, kosti nogu u prljavim, istrulelim vunanim čarapama.

Majkići. Naši su raspoređeni po voćnjacima. Sunce. Harmonika.

Ubrzana rika topova od Vrhpolja.

U Ključ su, u sumrak, ušli tenkovi. Kolone Nemaca i četnika gomilaju se na prilazima gradu, jake pobočnice vrve kosama s one strane Sane. Ključ još gori. Noć para zelena i bela svetlost neprijateljevih raketa. Na naše položaje padaju i rasprskavaju se mine. Kuriri dolaze i odlaze. Mitraljezi su dobili zadatke. Noć je oblačna, bez zvezda, tamna.

12. oktobar

Gluke doline — napuštena pruga

Nemci, četnici, ustaše, domobrani — prodrli su na Male Jarice, Majkiće, Hadžiće, do kuća Stevana Bokana. Kasno popodne, bez sunca. Baterija topova zasipa Gluke doline, napuštenu prugu koju smo zaposeli u dužini nekoliko bataljona. Granate fijuču, zarivaju se u šumu, ispred nas, brza paljba. Šuma se trese od eksplozija, s ogromnih bukava stresa se lišće. Katkada vetar donese halakanje odozdo, iz Majkića.

Ležimo u streljačkom stroju na pruzi od koje su ostali još samo istruleli pragovi, između kopriva i paprati. Popodne prolazi. Neprijatelj je zastao. Oslušujemo šumove šume. Mutan jesenji dan. I opet eksplozije, pa fjuk granate koja se približuje, pa eksplozija od koje se pod nama trese zemlja, a iznad naših glava leti velika, ubistvena parčad. Imamo samo jednog sasvim lakog ranjenika.

Naši su dole, kod Malih Jarica, pobili iz puškomitraljeza oko deset Nemaca.

Za grane bukava, za gusto zelenilo nad nama hvata se paperje večeri.

13. oktobar

Dan u šumi, na opalom lišću ogromnih bukava. Dan razbijan brzom artiljerijskom paljbom, u šumi šibanoj mitraljejskim rafalima, razdiranoj eksplozijama topovskih granata. Sunce je zašlo. Približava se, neosetno, nova, prohladna, vlažna noć. Zujanje motora sa drumu Sanski Most — Mrkonjić-Grad prestalo je.

Osmatramo, kroz dvogled, kretanje naše patrole kod Bokanove kuće i kod Majkića. Bataljon na našem levom krilu takođe je isturio jake patrole prema Ključu. Dugo gledamo kretanje malih, čudnih figura po zgarištima Bokanove kuće i Majkićevih kuća, po šipražju, zelenim šumarcima iznad kuća, pored raznesenih plastova oko kojih je tako neumorno obilazio brižni Bokan, dok ga brza paljba, granate koje su se rasprskavale oko tih plastova, nije primorala da se zajedno s nama povuče u šumu. Male figure trčkaraju, nerazumljivo idu napred i vraćaju se, bezbrižno prebačenih pušaka preko ramena, kao deca. Treba ih izgrditi. Eno, Korčagin! Okrenuo je leđa Ključu — a stoji na ivici šume. 'Eno drugih, čitava grupa: stali su u krug, kao da jedan od njih priča¹ neki doživljaj koji oni moraju celim svojim bićem da saslušaju! Ni jedan od njih ne osmatra. Na oružje, na svoje puške potpuno su zaboravili. I vratiće se, i vodnik ili desetar će stati i kao sasvim nevažnu stvar saopštiti:

— Neprijatelj se povukao u Ključ. Jedan mitraljez ima, negde desno, bateriju topova iz pravca Vrhpolja. Sigurno ga ima i na Zelinu i Sklopu. . .

Bljuje baterija. Bljuje u krug. Tamo, iz Ključa, bije tišina. Ogromne bukve stresaju, kao u jezi, osušeno lišće s grana.

Završava se dan borbe. Mnogo je Nemaca našlo smrt na padinama Ključa juče. Naši su danas, na levom krilu, uništili nemački tenk sa topom i teškim mitraljezom i zaplenili kamion sa sanitetskim materijalom. Završava se još jedan dan. Dok pišem, na mahove, jetko, grme topovi. Neka grme. Kroz noć, kroz krvavu noć, kroz pritajenu noć našeg novog skoka gore smela prkosna slova:

— Vederemo!

— Da, vederemo!

16. oktobar
Dragići

Zkripe točkovi velikih, praznih seljačkih kola na ulazu u dvorište. Bič puca na suncu. Vraćaju se odbegli na svoja ognjišta.

Ptice u šljiviku. Pilići čupkaju u bašti — ograda je obojena — ovuda je prošao neprijatelj. Neprijatelj koga je u brlog oterala 1. proleterska. Po dvorištu je rasut kukuruz, pasulj. Bašta je izgažena, grane šljivika polomljene. Dole se plavi, kao nepomična, Sana. Dan liči na nedelju, a možda je i nedelja zaboravili smo dane.

U velikoj kući Dragićevoj čistimo sobu u kojoj ćemo pr^o vesti dan. Soba govori o bekstvu. Slama se skuplja na gomilu pred vratima, otvaraju se prozori u sunce, u nedelju.

Pisaća mašina nastavlja rad, započet nad zapaljenim Ključem, nastavljen na napuštenoj pruzi, uz eksplozije topovskih granata.

Vrata se širom otvaraju. Član kuće. Domaćinov brat. S puškom o ramenu.

— Zdravo! Smrt fašizmu!

Zbunjen je. Očekivao je голу, opustošenu sobu bez ljudi. Mrtvu sobu.

Mašina kuca — daleko je Ključ, rika topova, napuštena pruga. Mašina kuca Ključ, riku topova, tugu napuštene pruge, prkosnu snagu 1. proleterske.

— Sedi, družo.

— Tik-tak-tak-tak!

Vrata se opet širom otvaraju. Kao jabuka rumeno, okruglo devojačko lice. Velike, iznenađene oči.

— Zdravo, drugovi! Smrt fašizmu!

Mala, snažna pesnica stisnuta je kraj svetlog čela. Lice radosno — lice slobode.

Sa Siše, sa Bravskog, iz šuma i vrtača, vraća se oslobođeni narod. Vraća se narod, vraćaju se stada, zaprege, deca, majke — žuta kukuruzna polja pozdravno šušte.

— Kukuruz je naš! Ni zrna kukuruza okupatoru!

— Da živi Prva proleterska!

TITO

25. oktobar

Resanovci kod Grahova

Dragići — Ključ — Rejizovići — Ključ — Dragići — Kondići — Lakići — Plavšići — Crljeni — Plamenice — Humići — Ključ — Rejizovići — Hadžići — »bogn« — Bravsko — Sretetica — Oštrelj — Drvar — Resanovci?

Sneg, prvi sneg na visoravni ispred Banje Luke, prema kojoj pred nama odstupaju četnici. Imamo nekoliko desetina bosih drugova. Njihove bose noge crvene se na snegu. Putujemo danju i noću, sa kratkim odmorima u spaljenim selima na putu. Od Bravskog putujemo železnicom. Drvar je prepun boraca. Tu je, u blizini, i 2. proleterska.

Kroz crvene jesenje šume, širokim drumom, raskopanim na bezbroj mesta, prolaze, nastupaju naši bataljoni. Livno je palo. Naši su kod Karlovca zarobili 1400 talijanskih vojnika, uništili tri tenka i jedan zaplenili.

Smiraj je dana. Nedaleko, preko polja, iza dva brežuljka obrasla četinarom, nalazi se Grahovo. Osmatramo, čuteći, crnu šumu.

4. novembar

Drvar

Grahovo nismo oslobodili. U borbi su učestvovala i naše haubice, i protivkolci, i bacači. S južne strane napadala je 2. proleterska. Savladali smo sva spoljna, većinom četnička, uporišta, ali Gradinu i grad nismo uspeli da savladamo. Poginuli su naši bombaši Drago Odović Romanijac i Raja Popović, omladinac, Posavac. Petnaest naših je ranjeno. Gubitke Talijana ne znamo.

Osnovane su četiri divizije. Naša brigada ulazi u sastav 1. proleterske divizije. Sutra ujutru polazimo za Petrovac, gde ćemo proslaviti 7. novembar.

Juče su naši osvojili Bihać. Do juče ujutru otpor je davala još samo žandarmerija i posada iz neke poslastičarnice. Danas su nam javili da je potpuno očišćen.

12. novembar

Maleševci kod Grahova

Drvar — Oštrelj — Petrovac — Oštrelj — Petrovac — Oštrelj — Drvar — Tičevo — Maleševci.

Raspoređen sam na novu dužnost: u politodjel 2. proleterske.

Kiše u Petrovcu. Prva, pod kišom koja sipi u kosti, prima zastavu. Stojim, sa strane, gledam moj bataljon u stroju — stoji dobro. Na čelu bataljona, zajedno sa novim komandantom, stoji novi komesar. Dugo više neću videti svoj Beogradski bataljon ... Kiša sipi, časovi prolaze. U kiši, u izmaglici kasnog popodneva, sa male tribine ukrašene borovim grančicama, govori Tito.

Veče. Kroz crni kišni mrak prolaze povorke naroda. Debelo snoplje luča razgara se u mraku. Visoke, vitke crvene zastave lepršaju iznad buktinja, iznad zatalasane reke naroda.

... Preda mnom je produhovljeno, izražajno lice, žive, prodorne, svetle oči. U malom smo vagonu, za stolom. Napolju je prohladan sunčan dan. Mali vagon je nepomičan, usred šume.

Tito govori. O Rusiji, o robijašnicama Jugoslavije, o našem borcu. Vagon u kome sedimo krenuo je kroz prostore i vremena. Čudno je to lice! Čas lice oca, čas lice saborca, čas zagonetan, nedostiživ lik jedinog vođe naroda.

Mala železnička kompozicija, pokrivena granama četinara — nevidljiva —, vri od života. To je mozak, to je centralni nerv naše borbe.

I kad smo izišli iz vagona, sunce je obsjalo lik čoveka Tita. Lik koji se ne zaboravlja.

Cedomir MINDEROVIC

MOJA BRIGADA

I ako sam pre dolaska u brigadu provela u partizanskim odredima punih šest meseci, osećala sam da se sad od mene traži mnogo više. Polet, mladost, druželjublje boraca 1. proleterske dalo mi je još više snage da izdržim sve napore koji su nas očekivali. Nailazila je treća ofanziva i pokreti koje smo preduzeli prilikom velikog marša preko Zelengore, Treskavice, Konjica, Prozora, Duvna i dalje prema Bosanskoj krajini. I danas mi pred očima iskrsavaju kolone boraca po vrljetima Bosne, klisurom Pive, po krševitoj Hercegovini, kolone koje neprestano kreću napred.

Jun 1942. U dolinama je leto, zelene se polja i već žuti pšenica, A gore, na visokoj Treskavici, kiša neprestano pada i vlaga nam prožima tela. Ložimo vatre da bismo se ogrejali, ali se one gase. Nemamo nikakvih zaklona. Nisko žbunje, koje se skoro pripilo uz zemlju, ne može da nam posluži kao zaklon od kiše. Okupljeni oko vatara kad nam pođe za rukom da ih razgorimo, prekriveni šatorskim krilima, više čučevići, provodimo sate u priči o proteklim borbama, ili sa uspomenu na dane pre rata. Danas je 28. jun. Misli me vode u moj rodni kraj, u školsku klupu. Sećam se, na današnji dan okupljali smo se odeveni u praznička odela, očekujući da nam se saopšte ocene na kraju školske godine. Mnoge od svojih školskih drugova i drugarica susrela sam danas u prolazu, oni su borci 2. proleterske. Možda i oni u ovom času isto razmišljaju, možda se sećaju kako smo nekad mnogi od nas, koji nismo imali novu haljinu ili odelo, stajali negde po strani i čekali na početak školske svečanosti. Danas smo veseli, opet smo okupljeni, mladi, puni poleta, pred nama je isti cilj.

Kada smo silazili niz Treskavicu kiša je i dalje padala. Noge su upadale u duboko blato. Bilo je i snega na nekim mestima. Često smo ostajali i bez obuće i produžavali put. Naša kolona je zastala u šumi u podnožju Treskavice. Nailazi grupa drugova. Neki su na konjima. Pronese se vest da je to Vrhovni štab sa drugom Titom. Do tada ga nisam videla. Vrhovni komandant zajedno sa svojim najbližim saradnicima pozdravlja nas. Naša kolona pođe brže, dobismo neku snagu. Osećanje koje me je obuzelo tada uvek mi se javljalo i kasnijih godina kada bih ugledala Tita.

Nalazim se u bolnici 1. proleterske, bolje reći, u koloni ranjenika i bolesnika. Uspeli su me nekako na tvrdi drveni samar, odnosno na slabačkog konja. Na njemu sva povijena, sa visokom temperaturom, krenula sam sa ostalim ranjenicima i bolesnicima na Cincar. Treba se požuriti da pre mraka dođemo na određeno mesto, gde ćemo se neko vreme ulogoriti. Uz mene je uvek neko — bolničarka ili ko od boraca, jer se jedva držim na konju. Zašli smo dublje u šumu. Ne primećujem da smo se udaljili od staze kojom drugi idu. Konja je vodio vlasnik, koji je mobilisan uz put da nas prebaci do logora. Iznemogla sam. Molim ga da mi pomogne da se spustim malo na zemlju. On odmah pristade. Osećam veliko olakšanje. Posle nekoliko trenutaka zovem ga da me ponovo uspne na konja, da produžimo put, da stignemo ostale. Zovem, ali se niko ne odaziva, jer i nema nikoga u mojoj blizini. Možda je nastupila kriza, te slabo vidim. Ne osećam se loše. Obamrlost me neka obuzela, želim da ostanem još na ovom mestu, makar i sasvim sama. Najednom opazih da iznad mene neko prođe. Jedva čujem šum suvog lišća. Dva borca prodoše. Naprežem se da vidim bolje koji su. Tek toga trenutka shvatih da sam sasvim sama, da niko i ne zna gde sam, da sam izostala, da nisam u koloni sa ostalima. Počeh slabim glasom da vičem, da zovem po imenu druga koga sam prepoznala. Bio je to drug Ćitić, moj školski drug. On se osvrnu i vrati se odmah natrag. Nije mogao odmah da me pozna, jer sam bila tifusar. Posla druga koji je išao sa njim po konja, a on me s teškim naporom, jer je i sam bio bolesnik, podiže nekako. Vukao me je uz strminu nekoliko metara. Ja nisam imala snage da se držim čvrsto uz njega, noge su mi zapinjale po granju u gustoj šumi. Jedva me je dovukao do puteljka i tu sačekasmo njegovog druga. Prebacili su me do bolnice moje brigade, pridržavajući me celog puta. Na Cincaru su bila već napravljena skloništa za ranjenike, pokrivena papratima, jer je pretilo nevreme.

Novembar 1942. Iz Drvara me voze kolima u neko selo, u okolini Bosanskog Petrovca. Ležim pokrivena. Vrlo je hladno. Čujem žagor iz kolone koja prolazi mimo nas. Poznati glasovi. Moj Beogradski bataljon ide na položaj. Začas se zaustavlja nekoliko boraca, sa kojima razgovaram. Srećna sam u tom času, a i tužna u isto vreme. Još ne mogu da im se pridružim. Lepa je među njima. Ona je najmlađa, a ipak izdržava sve napore i ne odvaja se od bataljona.

Teško se rastajem od mojih drugova. Nisam ni slutila da je to poslednji susret u ratnim godinama sa drugovima iz jedinice, sa drugovima koji su me nosili kada sam, iscrpna visokom temperaturom, posrtala, koji nisu hteli da me ostave u nekom nepoznatom selu kada sam se iznenada razbolela. Tada sam se rastala s brigadom čijim sam se borcem osećala u toku celog rata.

Mila KOVAČEVIĆ UZELAC

KRALJEVAČKA MUZIKA

IZ

«• rajem septembra 1941. Nemci se u Kraljevu nisu bezbrižno šetali i spokojno osećali. U stvari, živeli su u blokadi. U neposrednoj blizini grada svakodnevno se čula pucnjava — prasak pušaka, odjekivanje mitraljeskih rafala i detonacije bombi. Zato su preduzimali najstrože mere bezbednosti. Na jednom i na drugom kraju mosta preko Ibra, na izlazu iz grada prema manastiru Ziči, Mataruškoj Banji i Vrnjačkoj Banji, postavili su dvostruku stražu.

Dvadeset šestog septembra, u 12 časova, petnaest članova bleh-muzike vatrogasnog društva iz Kraljeva promarširalo je gradom i preko mosta, pored nemačkih stražara, otišlo u partizane.

Uz zvuke koračnica, koje su se neprekidno smenjivale, u stroju, obučeni u po dve vatrogasne uniforme, sa instrumentima u čije su šupljine smestili ručne bombe, prošli su glavnim ulicama grada. Levo i desno pored njih išli su trotoarom omladinci, sa otkočenim pištoljima i bombama u džepovima, spremni da intervenišu ako bude trebalo. Na dvadesetak koraka ispred mosta, na znak kapelnika, muzika je zaspivala poznati nemački šlager »Lili Marlen«. Nemački stražari su ih, u stavu mirno, pozdravili. Očevidno, nisu ni slutili da pozdravljaju one koji će već sutra, a možda i istog dana pucati na njih.

Tamo dalje, van grada, veza iz odreda ih je već čekala. Njihov trenutak je došao, cilj je ostvaren — našli su se kod svojih drugova.

Priključili su se Kraljevačkom partizanskom odredu.

Ovi hrabri mladići u plavim vatrogasnim uniformama, mnogi još golobradi, bili su radnici fabrike aviona i vagona u Kraljevu. Gotovo svi su bili skojevci, a neki već i članovi Komunističke partije. Za njih akcije i borbe nisu bile nepoznata

stvar. Prikupljali su oružje i municiju, rasturali letke, kidali telefonske linije i izvodili druge akcije u gradu. Oni su i Senjak zapalili i — taj isti Senjak morali i da gase. Uniforma i noćno patroliranje dobro su im poslužili za to.

Vest o njihovom odlasku u partizane brzo se pronela gradom. Nemci su bili besni. Osetili su se pogođenim to više što su bili u pitanju baš »verni« vatrogasci. Jer oni su ih slah da gase zapaljeni Senjak i most na Moravi, jedino njima, kao poverljivim licima dali su »ausvajse«, za njih nije važio policijski čas. Čak su ih slali u patrole da hvataju one koji su lepili letke, ispisivah parole, cepali plakate, kidah telefonske kablove i izvodili druge akcije.

Nemcima je tek tada postalo jasno zašto požari na mostu i na Senjaku nisu na vreme ugašeni, zašto nikada niko od onih koji su proturali letke, ispisivali parole i kidah kablove nije bio uhvaćen.

Muzika je mnogo značila za kulturni život i vedro raspoloženje kraljevačkih partizana. Svirala je i na priredbama po selima. Ona je bila ujedno i jezgro poznatog hora i kulturno-prosvetne ekipe Kraljevačkog odreda. O njoj se čulo i u Užicu. Uoči ofanzive krenuh su tamo da uđu u sastav pratećih jedinica Vrhovnog štaba.

U teškim uslovima neprijateljeve ofanzive nije lako bilo pored puške i druge opreme nositi i kabaste instrumente. Iako teška srca, drugovi su ih ipak morah ostaviti 3. decembra u selu Loznici iznad Čačka.

U pobedonosnom pohodu naših jedinica prema zapadnoj Bosni, u leto 1942, bili su oslobođeni mnogi gradovi. Početkom avgusta oslobođeno je i Livno. U borbama je učestvovao i Kraljevački bataljon. Tada su, pored većih kohčina oružja, municije, hrane i druge vojne opreme, pali u ruke boraca Kraljevačkog bataljona i kompletni duvački instrumenti. Radost je bila dvostruka.

Ostajemo duže vreme na području Livanjskog i Duvanjskog polja, zatim oko Kupresa, Imotskog i Posušja. Sem za borbu, to vreme je trebalo što više iskoristiti u političkom radu i u razvijanju najprisnijeg dodira s narodom. Do našeg dolaska ljudi ovih sela bili su u znatnoj meri pod uticajem neprijateljeve propagande i katoličkog klera. Do tada su o nama slušali samo najgore. Kada bismo naišli, u prvo vreme, neka sela su bila potpuno prazna. Ljudi, žene i deca — sve bi se to razbežalo. Trebalo je narod osloboditi straha i objasniti mu smisao naše borbe. I ne samo to. Dolazeći u te krajeve, mi smo računali i na priliv novih boraca u naše jedinice, pa i na pomoć u učvršćivanju tamošnjih odreda i u stvaranju novih odreda, koji bi na tom terenu ostali posle nas.

Odmah posle završetka borbe za oslobođenje Livna, bataljon odlazi na odmor van grada. Vreme lepo, sunčano i toplo. Bataljon postrojen po četama, u koloni po dva, bataljonska zastava na čelu. Sve kao i obično u takvim prilikama, sem što se ovoga puta, odmah iza zastave, na čelu bataljona, nalazi muzika s novim instrumentima, koji se presijavaju na suncu.

Dok je bataljon marševao do mesta odmora, Livanjskim poljem, u dalekim brdima kojima je ono opasano, odjekivali su marševi i partizanske pesme. Osećalo se da su se drugovi muzičari, posle devet meseci rastanka od svojih prvih instrumenata, zaželeli da ponovo zasviraju. Ljudi, žene i deca koji su se tada, u beloj letnjoj odeći, nalazili razasuti po polju, za trenutak su prekidali posao i iz daljine radoznalim pogledom, pomešanim sa strahom, pratili kretanje naše kolone. Bojali su se da nije opet naišao neprijatelj, jer nisu verovali da partizani mogu imati i bleh-muziku.

Pošto je vreme bilo lepo, probe smo održavali na otvorenom polju, u hladu poveće krošnje jednog drveta. Muzika i pesma čule su se do obližnjih sela. Ne bi prošlo dugo vremena, a preko polja bi počeli bojažljivo da nam se približuju devojčice i dečaci. Prvo oni koji su čuvali stoku i koji su bili nešto bliže, a onda i oni iz sela. Svaki razgovor s njima započinjali smo mi, jer su se oni ustručavali. Deca su se brzo oslobađala svakog straha i sve su slobodnije razgovarala i odgovarala na ono što ih pitamo. Grupice su se često smenjivale — jedni su odlazili, a drugi dolazili. Činilo se kao da jedni druge izveštavaju o tome kako su prošli, koga su videli i šta smo ih pitali. Pričala su deca i starijima, pa su i oni, neki toga dana, a neki sutradan, počeli da dolaze i da razgovaraju sa nama. Bilo ih je koji su se već sretali i razgovarali s našim patrolama i intendantima. Tako su počeli prvi susreti i dodiri.

U početku je bilo teškoća sa uvežbavanjem, ali ih je tadašnji kapelnik, Moravčić, uspešno rešavao. Nekoliko muzičara bilo je već poginulo, a nekoliko se nalazilo van bataljona. Zato je trebalo pronaći u bataljonu drugove koji će se najbrže snaći i naučiti da sviraju na pojedinim instrumentima.

Neke koračnice i pesme muzičari su znali od ranije, kao: »Hej Sloveni«, »Marš na Drini«, »Beograd-marš« i neke marševe češkog porekla. Međutim trebalo je uvežbavati novije i aktuelnije borbene, revolucionarne i partizanske pesme, kao što su: »Internacionala«, »Kraljevačka partizanka«, »Budi se istok i zapad«, »Bilećanka«, »Mitrovčanka« i mnoge druge. Pošto za ove pesme nije bilo nota, koje su za uvežbavanje bile preko potrebne, to su oni sami špartali papir i pisali note, kako za te tako i za novije pesme koje su se pojavljivale. Bilo je i pesama koje su sami komponovali. Tako su, između ostalog,

komponovana dva fokstrota i dva tanga, od kojih su jedan nazvali »Čupavac«. Ali, i pored svih teškoća, sa uvežbavanjem programa i sa spremanjem priredaba išlo je brže nego što se očekivalo. Sem muzike, koja je imala dužu pauzu, za ostale tačke programa, koje smo i ranije davali, nisu ni bile potrebne veće pripreme.

- Već 10. avgusta uveče naša muzika svirala je kod spomenika u Livnu. Na ovom veselju bilo je mnogo sveta. Toga dana vreme je bilo sunčano i lepo, pa je naš bataljon u Livnu odigrao fudbalsku utakmicu s Kragujevačkim bataljonom. Pobili su Kragujevčani s rezultatom 3:2.

Tri dana kasnije izvršili smo pokret u pravcu drumu Aržano — Duvno. Oko 10 časova bataljon je stigao na raskršnicu puteva Aržano — Duvno — Livno, u Buško Blato. Muzika je svirala u svakom selu kroz koje smo prolazili. Iako smo posle toga imali vrlo često marševe i borbe sa ustašama i Talijanima, ipak su se odmah organizovale priredbe, igranke i drugi skupovi po selima. Koliko god su to mogućnosti dopuštale, vodila se briga o tome da programi na ovakvim priredbama po svom sadržaju budu zanimljivi i za starije i za omladinu. Priredbe su, najčešće, kombinovane s političkim informacijama i zborovima, na kojima su narodu objašnjavana razna aktuelna pitanja koja se tiču naše oslobodilačke borbe, budućeg njenog razvoja i njenih ciljeva. Posle ovakvih razgovora i priredaba gotovo uvek se nastavljalo s igrankom i zajedničkim veseljem boraca i naroda, starijih i omladine.

Naše drugarice, borci i bolničarke, bile su takođe aktivne u radu sa ženama i devojkama. Vrlo često su se sa njima sastajale i u vidu razgovora davale im razne korisne savete. Ukazivale su im na potrebu održavanja higijene, govorile o nezi dece i čuvanju njihovog zdravlja, o pojavama i simptomima raznih bolesti, načinu lečenja i o mnogim drugim stvarima iz svakodnevnog života.

Posle borbi kod Duvna, Posušja i Imotskog bataljon se ponovo vraća na sektor Livna. U Zabljak smo stigli 26. avgusta. Sutradan smo imali bataljonsku konferenciju, a zatim ponovo priredbu u Livnu uz učešće muzike i hora.

Već 10. avgusta uveče naša muzika svirala je kod spomenika. Sve do 12. septembra držao je položaje i vodio borbu sa ustašama na prostoru Kupres—Sujica—Duvno, te muzika nije mogla da daje priredbe. Sredinom septembra bataljon je krenuo prema Glamoču. Do blizu Glamoča išli smo peške, a onda smo krenuli kamionima, prošli kroz Glamoč i stigli na Mliništa, gde se u to vreme nalazio Vrhovni štab. Ovde je osnovni zadatak bataljona bio da obezbeđuje Vrhovni štab. Ozbiljan i odgovor-

ran posao. Pa ipak, naša muzika i hor živo nastavljaju da rade i na ovom terenu. Muzika svira i uvežbava pojedine pesme hor takođe proba neke tačke programa.

Kada se smatralo da je program dovoljno pripremljen, objavili smo da ćemo dati priredbu najpre za Vrhovni štab! To je prihvaćeno i ona je održana na livadi, kraj ivice šume pored vatre. Priredbi je prisustvovao i drug Tito. Pored učesća muzike, izvođenja horskih partizanskih pesama i drugih tačaka, otpevan je i »Vrabac«, kojeg smo za ovu priliku sastavili.

Na programu je bilo i nekoliko ruskih pesama: »Ej uh-njem«, »Poljuško, polje«, i pesma o ruskom junaku Čapajevu — »Nad Urala hridima sivim«. Neke od njih otpevao je naš oktet. Horom je dirigovao Mika Haravan Suca. Malo zbog prezimena, a nešto zbog toga što je crn, zvali smo ga ponekad, u šali, i Mika Ciganin. Voleo je da se šali i bio je kadar svakog da zasmee. Kad bi stao ispred hora, obično bi mu se svi smejali. I kao pojava komično je delovao i izazivao smeh, ali najviše zbog toga što je imao običaj, kad god je dirigovao, da jednom rukom stalno podiže pantalone. Te večeri bilo je smeha i šale i na njegov račun. Nakon programa muzika je svirala i nastavilo se veselje.

Posle priredbe, u razgovoru, drug Tito je dao sugestiju da bi sa određenim programima trebalo ići u okolna sela. Prihvatajući tu sugestiju, na put u Mednu polaze politički radnici, hor, muzika i, kao zaštitnica, jedna jedinica našeg bataljona.

Po istom zadatku ekipa ide 27. septembra u selo Vrbljane. Ovoga puta sa nama su i drugovi Moša Pijade i pop Vlada Zečević. Treba da bude veliki politički zbor, na kome će govoriti drug Moša.

Jednom smo na putu u selo, posle dugog pešačenja u koloni, sišli u neku veliku i prostranu dolinu oko koje se dižu pošumljena brda. I sama dolina je valovita, s bujnom vegetacijom. Po njoj su njive i šljivici. Naseljena je. Idemo kroz zaseoke i nagađamo da li smo još daleko. U daljini, na jednom brežuljku, u podnožju brda, ugledasmo crkvu i nekoliko kuća koje se od drveća nisu dobro videle. Zaključismo, šaleći se, da bi to moglo biti selo u koje idemo. Jer samo u njemu ima crkva, a sa nama ide pop. Sta će pop tamo gde crkve nema? Prema tome, biće da je to. Ubrzo smo se uverili da je nasa pretpostavka bila tačna.

Kada smo došli u neposrednu blizinu sela, izvršen je raspored obezbeđenja, a mi se uputismo pravo prema crkvi. Lep sunčan dan. Crkva belo okrečena, na bregu, kraj ivice većeg voćnjaka. Kad smo stigli, oko crkve je već bilo nešto naroda

i dece. Muzika poče da svira. Ostali započinju razgovor. Čim je muzika počela da svira, narod je naglo počeo da pristize. Ljudi, žene i deca obukli su novija odela i haljine. Sve izgleda nekako svečanije nego obično. Pretpostavljamo da je tako više radi odlaska u crkvu nego zbog našeg dolaska.

U međuvremenu, dok se narod okupljao, drugovi su stupili u vezu sa najuticajnijim ljudima u selu. Razgovarali su o zboru i o programu našeg boravka.

Najviše je žena, dece i starijih ljudi. Komentarišemo među sobom — oni mlađi sigurno su u četničkim jedinicama. Stariji ljudi, gotovo svi bez izuzetka s povećim brkovima i crnim šubarama na glavi, oslonjeni na štapove, a neki na ogradu, poluglasno razgovaraju i posmatraju nas hladno i sasvim rezervisano. Među nama zapažaju Vladu Zečevića. Pada im u oči čovek sa velikom bradom, dužom kosom i šubarom. Po svemu im je ličio na popa. Nastaje žagor među njima, šaputanje i zgladanje. Ni krst na šubari nisu mogli lako da primete, te ih je i to bunilo. Prilaze nam i sramežljivo pitaju: »Da li je to vaš pop?« Mi im potvrdno odgovaramo. Oni vrte glavom. Po gestovima i izrazu lica vidimo da nam još ne veruju. Čude se: kako pop i partizani zajedno?! Gde to može? Njima su govorili da ni jedan partizan ne veruje u boga, niti poštuje crkvu ni božje sluge na zemlji.

Najednom, od usta do usta pronelo se da treba da se ulazi u crkvu, da će naš pop da poje. Još ne veruju da je to pravi pop. Ali što je služba božja dalje odmicala, to su oni sve više pogledima i klimanjem glave jedni drugima potvrđivali da je to stvarno pravi pop. Odmah zatim počeli su da donose i decu na krštenje. Po broju donete dece reklo bi se da u selu duže vreme nije bilo popa.

Kada je narod izašao iz crkve, sve se nekako raskrivilo. Izrazi lica su veseliji. Umesto hladnih i sumnjičavih pogleda, ljudi su postali slobodniji. Dok se iz crkve izlazilo, muzika je nešto kratko odsvirala, a zatim je počeo da govori Moša Pijade.

Prema onome što je sam početak obećavao, sve je zadovoljavajuće uspelo. Pri povratku smo ostali na spavanju kod jedinica 3. krajiške brigade, pa je muzika i njima svirala.

Devetog oktobra naša muzika je učestvovala u dočeku Vladimira Ribnikara i Vladimira Nazora povodom njihovog dolaska u Vrhovni štab.

Posle mesec dana napustili smo Mliništa i izvršili pokret prema Ključu. Radovali smo se, jer smo čuli da ćemo prolaziti kroz partizanske krajeve i sela, kroz Krajinu, a tamo nas narod rado dočekuje. Tako je i bilo.

Trinaesti je oktobar. Spremamo se za pokret. Oko 8 časova izjutra bataljon se postrojava. Dan je lep. Na čelu bataljona zastava i muzika. Krećemo uz zvuke marševa. Prolazimo pored sela Busije — Ribnika. Ljudi izlaze, dočekuju nas. Razdragano mašu i pozdravljaju nas. Muzika svira, a mi idemo dalje. Nailazimo kroz selo Udole. Opet ista slika. Narod nas oduševljeno dočekuje. Već su čuli za nas, znaju i da smo proletari. Pred nas izlazi grupa devojaka sa cvećem. Kite nam zastavu. Mi nemamo vremena da se zadržavamo. One polaze sa nama. Prilaze muzici i od drugova traže instrumente da one nose. Drugovi se odupiru, nećkaju, ali ništa ne pomaže. One uzimaju instrumente, nose ih i sa nama idu sve do pruge. Na takav narod dotle još nigde nismo naišli.

Stižemo u selo Srneticu. Ono se nalazi na pruži, ali je popaljeno. Svuda okolo je velika šuma. Tu ćemo zanočiti. Noći su ovde jako hladne. Zatekli smo narod kako od nagorelih gredica, dasaka i od kora debelih, ranije isečenih balvana pravi kolibe. Kolibe smo počeli da pravimo i mi za nas. Izjutra se vreme pogoršalo, kiša pada i hladno je. Čujemo da ćemo odavde produžiti vozom. I stvarno, nije bila šala, voz je stigao. Odavno nismo videli naš voz, partizanski. Ukrcavamo se ispunjeni radošću, iako znamo da će nam biti hladno u otvorenim vagonima. Voz nam je nekako ulio veće samopouzdanje, osećamo se jači.

Kiša je i dalje padala kad smo stigli i smestili se u jednu šumu, čekajući novo naređenje. Tu smo i zanoćili. Sledećeg dana smo saznali da su naši oslobodili Mrkonjić-Grad i Ključ. Dobivamo naređenje za pokret. Uveče stižemo u jedno selo blizu Ključa. Tu nailazimo na tragove borbi s Nemcima. Vidi-mo uništen nemački tenk od trideset tona.

Odmah po oslobođenju Ključa i njegove šire okoline, narod i omladina ovog kraja danonoćno ubiraju letinu. Cilj je bio da se što više kukuruza izbavi, da neprijatelju ne bi pao u ruke. Vodila se borba za svaki kilogram. Težilo se da se što više obere, jer je to bilo od neocenljivog značaja kako za narod ovog kraja tako za vojsku i naše bolnice. Omladina se organizovala u poljoprivredne brigade za berbu. Radi se neprekidno. Brigade su razasute na sve strane i svuda se čuje pesma. Bila je to divna i neustrašiva omladina, kojom se Krajina s pravom ponosila. Narodu je i vojska pomagala, svi su radili bez predaha.

Naš bataljon ostaje ovde nekoliko dana. Ima zadatak da u slučaju potrebe štiti berbu i omogućiti slobodniji i mirniji rad omladinskih brigada. Ovde gde smo se smestili ima dosta šljiva. Jedemo šljive i »individualno« kuvamo pekmez u porcijama. Na kuhinju malo ko misli.

Pre podne muzika ima zakazan nastup kod Kragujevačkog bataljona, a po podne ona i cela kulturno-prosvetna ekipa našeg bataljona odlaze u Ključ, da dadu priredbu za narod i poljoprivredne Omladinske brigade.

Već sledećeg dana 19. oktobra, naša muzika se za kraće vreme odvoja od bataljona i odlazi na teren u obilazak omladinskih brigada. Na radu sa njima smo ostali sve dok nismo dobili naređenje da pođemo iz tog kraja. U slobodnom vremenu zajednički smo priređivali igranke i veselja, te je tako život u brigadama i na radu postao zanimljiviji i lepši.

Odavde smo se vozom noću prebacili u Drvar.

Preko dana smo odlazili u obližnju šumu, da nas neprijateljstva avijacija ne bi iznenadila, a predveče smo silazili u grad. U gradu je veselje. Stigla su još dva naša bataljona, Beogradani i Kragujevčani. U gradu svako veče svira muzika i igra po nekoliko kola. Ali za kratko — naš pravac je Bosansko Grahovo.

Posle boravka na terenu Grahova, Strmice i Plavna, krećemo vozom 4. novembra, i stižemo u Bosanski Petrovac. Bihać je oslobođen. U Petrovac iz Bihaća stiže veliki plen. Čujemo da će tu da se formira 1. proleterska divizija i da će naša brigada dobiti zastavu.

Ceo Petrovac i okolinu već je zahvatilo prazničko raspoloženje. U gradu na sve strane živost i užurbanost. Vrše se pripreme za veliko slavlje koje će se održati 7. novembra. Drug Tito će predati zastavu brigadi. Toga istog dana navršava se i 25 godina od oktobarske revolucije. Neke jedinice prolaze, zastaju, pa idu dalje, a dosta njih ostaje tu. Na mnogim mestima u gradu svira se i igra — vojska zajedno s narodom. Naša muzika, takođe, svaki dan svira i veselje ne prestaje. S muzikom smo ispratili i našeg komandanta, Pavia Jakšića, koji je imenovan za komandanta 7. banijske divizije.

Osvanuo je 7. novembar 1942. godine. Za proslavu je sve spremno, samo nam vreme nije naklonjeno. Pada sitna jesenja kiša. No ipak je grad sav na nogama. Vojska, omladina, zastave. Sve je, i pored oblačnog vremena i kiše, veoma svečano. Mi smo nestrpljivi. Brigada kreće — svih pet bataljona. Na čelu brigade je muzika Kraljevačkog bataljona. Idemo na poljanu pored grada, tamo je podignuta tribina, ukrašena zelenilom. Postrojavamo se. Drug Tito nailazi. Jedna od naših truba je zasvirala — pala je komanda mirno. Drug Danilo Lekić Španac, novi komandant 1. proleterske, ide u susret vrhovnom komandatu i predaje mu raport. Drug Tito pozdravlja brigadu sa »Smrt fašizmu!«, pa zatim vrši smotru svih bataljona.

Oduševljeno pozdravljen, drug Tito se popeo na tribinu održao govor. Zatim je uzeo zastavu i, pružajući je drugu Lekiću, rekao između ostalog: »... Nosite visoko ovu zastavu radnog naroda, nosite visoko ovu zastavu slobode, pod kojom se danas bori sve što je najčestitije, sve što teži boljoj i srećnijoj budućnosti, sve što hoće da strpa u grob ono što smeta napretku čitavog čovječanstva. Nosite je, drugovi, srećno, i neka ona bude zastava pobjede vaše brigade ...«

Pošto je komandant brigade Danilo Lekić primio zastavu iz ruku druga Tita muzika je zasvirala marš. Jedinice se prestrojavaju, da bi nešto kasnije bile u gradu na defileu.

Za vreme defilea drug Tito i članovi Vrhovnog štaba su bili na jednom balkonu. Na čelu brigade, odmah iza zastave, nastupala je naša muzika.

U gradu se veselje nastavlja. Uveče je održana priredba, kojoj je prisustvovao i drug Tito. Dvorana je bila puna. Posle je svirala naša muzika i nastavilo se sa igrankom i veseljem.

U Petrovcu smo ostali do 15. novembra. Kada su dani bili lepši, sklanjah smo se od avijacije u šumu. Tih sedam dana su iskorišćeni za živ politički i kulturno-prosvetni rad. Održavani su partijski i skojevski sastanci i četne konferencije. Nijedno veče nije prošlo a da se negde u gradu ili za neku našu jedinicu nije davala priredba ili igranka.

Uskoro, naše jedinice počinju ofanzivna dejstva u centralnoj Bosni. Oslobođamo Skender-Vakuf, Kotor-Varoš, zatim Teslić, a ubrzo i Prnjavor. U bataljonu vlada veliko raspoloženje. Naša kulturno-prosvetna ekipa sa muzikom- u Tesliću i Prnjavoru organizuje priredbe i igranke sa omladinom. Oni nas lepo dočekuju, naš dolazak ih je obradovao. Odavde ih je dosta sa nama pošlo. Sa omladincima su pošle i neke devojke. Iz Teslića dve sestee, Zora i Dragica, a iz Prnjavora Dušanka. Priredbe i igranke, pored borbi, organizujemo i po selima oko Prnjavora.

Neprijatelj preduzima svoju četvrtu ofanzivu protiv nas. Očekuju nas još teže borbe i marševi. Po teškim terenima i dubokom snegu teško je i nemoguće nositi instrumente. Iako ih je u poslednje vreme konj nosio, ipak je sa njima i do tada bilo teškoća u maršu. Kroz šumu i granje, ili kad konj padne, uvek je postojala opasnost da instrumenat zveketom i lupom otkrije neprijatelju naše kretanje i prisutnost. Uz to je zbog presijavanja na suncu, postojala opasnost da nas otkriju neprijateljevi avioni. Zbog toga, u pokretu, drugovi su ih uvijali krpama i pokrivali granjem i zelenilom.

Naposletku 1. februara 1943. godine, u rejonu sela Sipraga» kada su uništavane i spaljivane druge manje potrebne stvari i

oprema, ostavljeni su i instrumenti. I ovog puta su ih drugovi teška srca ostavili, ali tako se moralo. Bili smo navikli na njih. Kada nam je najteže bilo, uz zvuke muzike, sa pesmom i vedrim raspoloženjem lakše su se podnosili i savlačivali napori i teškoće.

U to vreme, kad smo se rastajali sa instrumentima, već su bili izginuli mnogi drugovi koji su svirali, a neki su prekomandovani na druge dužnosti.

Iz sastava muzike poginuli su u toku rata, kao primerni junaci, Milosav Spasojević Deva, Mirko Belobrk Kolja, Vladimir Petrović Lisac, Slavoljub Petrović Zavrzan, Slavoljub Mirković Artem, Miodrag Milovanović Grčki.

Većinom su to bili ne samo dobri muzičari već i odlični mitraljesci.

MILAN RADOVIĆ SAJDIJA

Prva proleterska je obrazovana prije deset mjeseci, 22. decembra 1941 godine. Obrazovana je od boraca srpskih i crnogorskih partizanskih odreda, koji su umnogome već bili prekaljeni u borbama sa fašističkim okupatorima i njihovim domaćim saveznicima. Obrazovana je, kako je to rekao naš vrhovni komandant u svom govoru prilikom formiranja brigade, sa zadatkom da postane jedna od udarnih pesnica naše Narodnooslobodilačke vojske. Toga dana borci 1. proleterske, preko svog političkog komesara, zavjetovali su se drugu Titu: »Mi ćemo to postati. Prva proleterska dostojno će nositi zastavu naše partije u krvavoj borbi za slobodu domovine!«

Deset mjeseci oštre, nemilosrdne borbe, aktivnog političkog rada u brigadi i u sredini u kojoj je brigada djelovala, dugih marševa, čestog gladovanja, djelimičnih neuspjeha i divnih pobjeda, deset mjeseci mučnog i vedrog života — pretvorili su zavjet boraca iz riječi u djelo. Zastava naše partije u rukama boraca 1. proleterske nije klonula, ona je u muškom zamahu nad nama, ona je ponosno pronesena kroz mnoge i mnoge naše krajeve. Mi ćemo je i dalje s ponosom, udarnički nositi.

I upravo zato da bismo naše udarništvo mogli ne samo održati već i sve više, sve čvršće razvijati i pojačavati, potrebno je da u cjelosti upoznamo razvitak naše brigade, da izučimo naša iskustva, da podemo dalje — time što ćemo naša iskustva proširiti, obogatiti iskustvima ostalih naših partizanskih jedinica, iskustvima naše narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske, koja je u ovoj neravnopravnoj borbi napisala i ne prestaje da piše najljepše stranice istorije oslobodilačkog rata porobljenih naroda. Još više, da naša iskustva produbimo, osvjetlimo iskustvom Crvene armije i njenih partizana, borbom porobljenih naroda.

Naša iskustva nisu rezultat glatkog i jednostavnog razvitka, već teške, surove borbe i živih ljudi u toj borbi, ljudi koji žive mržnjom prema neprijatelju, ljubavlju prema narodu, ljudi kojima rukovodi naša Partija. Mi smo postali ratnici ne iz ljubavi prema ratu, već iz saznanja da ćemo radije ginuti i pobijediti u borbi nego dopustiti da kao robovi izgubimo glavu. A boreći se, mi smo učili i svakodnevno učimo kako da bijemo neprijatelja, njegovu živu snagu; no istovremeno mi u borbi učimo kako da to zlo potpuno uništimo i kako da izgradimo novi, srećniji život. I zato su naša vojnička iskustva dio cjeline, koja u sebi

* Prepis iz brigadnog lista »Prva proleterska«, br. 1, od 31. oktobra, str. 3—8.

sadrži i politička iskustva. Politički rad je uslovio naš vojnički razvitak, a ovaj je, sa svoje strane, doprinio da politička načela postanu materijalna sila. I zato je naša vojnička iskustva potrebno proučavati uporedo s političkim razvitkom naše brigade, sa razvitkom naše borbe uopšte.

Manevar

Postavljeni zadaci, cilj i mjesto u narodnooslobodilačkoj borbi odredili su smjernicu osnovnog vojničkog razvitka I. proleterske. Naša brigada, kao jedna od udarnih pesnica narodnooslobodilačke borbe, morala se osposobiti da se pojavi tada i tamo kada je i gdje to bilo najpotrebnije i najefikasnije. Samim tim ona se nije mogla vezivati za stalne položaje, za pozicionu borbu, već je morala izrasti u pokretnu jedinicu sposobnu da na svakom terenu, sa istim poletom, udara po neprijatelju. Bilo je nužno da se pokretljivost i borbeni polet, koji nisu smjeli biti uslovljeni teritorijom, spoje i izraze kroz manevarsku sposobnost jedinice. Mi smo u tome uspjeli. Naša brigada je izrasla u gipku, no ne manje odlučnu manevarsku jedinicu, spremnu da se bilo u kojem kraju naše zemlje uhvati ukoštac s neprijateljem. Taj proces nije bio jednostavan. On je rastao preko savlađivanja ranijeg načina borbe, sudara sa neprijateljem iz zasjede ili prihvatanja frontalne borbe, i iz nužde da se manevrom parira neprijateljska tehnika, da se minimalnim utroškom municije postigne razbijanje neprijateljskih redova — kroz osposobljavanje pravilnog shvatanja sveukupnosti naše borbe, njenog širokog fronta, kroz razvijanje političke svijesti itd. Da bi se postigla potpuna manevarska sposobnost naše brigade, bilo je potrebno da se svi mi, pojedinačno, osposobimo, i to prvenstveno u pitanju samoinicijative, brzog snalaženja, pravilne ocjene i odlučnog prilaza rešavanju postavljenog zadatka. Osposobljavanjem naših nižih jedinica izgrađivali smo manevarsku vještinu i odlučnost naše brigade. U početku je bilo najvažnije — razviti samopouzdanje boraca, a preko toga — pouzdanje u druge borce, druge jedinice. Ljudi su se navikli da zauzmu određeni položaj, da se »oslanjaju« na druge snage lijevo i desno, samim tim promjena taktike morala je usloviti promjenu shvatanja, mišljenja. Svakodnevna praksa potvrđivala je postavku: da je partizan opkoljen tim samim što djeluje u neprijateljskoj pozadini, ali da on ne može biti opkoljen s tim da bude uništen. To ubjedenje, oživljavano svakodnevnom praksom, doprinijelo je, između ostalog, razvijanju samopouzdanja. Naši borci naučili su (i to je postalo sastavni dio njihovog ratovanja) da se nadu neprijatelju iza leđa ili na boku i da ga udare po njegovom najosjetljivijem mjestu, tamo gdje je on najslabiji. Uporedo sa ubjeđivanjem i svakodnevnom praksom, samopouzdanje je stvarano i kroz sticanje jasnih predstava o efikasnosti dejstva raspoloživog oružja; puške i automatskog oruđa — uglavnom, kroz ubjedenje o pravilnom rukovodstvu, provjerenom u svim akcijama, u svim momentima.

S druge strane, manevar je zahtijevao da se razviju i druge osobine sem onih koje smo već pomenuli: brzo orijentisanje, detaljno korišćenje terena, kamufliranje i, što je glavno, disciplina vatre. Oružje se smjelo upotrijebiti jedino tamo gdje je njegova upotreba bila nužna, gdje vatra odlučuje, gdje je ona najefikasnija. Manevarska moć naše brigade je, znači, djelo razvitka boraca, kadrova, jedinica — djelo ostvarenja jedinstva naše brigade.

Jedinstvo

Manevar nije mogao dobiti potrebnu silinu, prodornost i potpunu efikasnost sve dotle dok nije izgrađeno čvrsto jedinstvo naše brigade, dok se nije uspjelo da se borbeno sposobnost svakog pojedinog borca svih jedinica, koncentriše i, kao takva, usmjeri tamo gdje je najpotrebnija i odlučujuća. Radi toga bilo je potrebno da se savladaju i otklone izvjesne navike, shvatanja naših jedinica, stečena u jedno prilično dugom periodu samostalnih operacija, rješavanja samostalnih zadataka. Taj nedostatak bio je, uglavnom, učajurivanje u jednu jedinicu i posmatranje stvari jedino iz perspektiva te jedinice — tako je i dolazilo do pojava da se u blizini jedne jedinice bori druga, a ova ne nalazi za potrebno da joj pritekne u pomoć.

Pristupilo se otklanjanju ovih nedostataka i upornom, sistematskom izgrađivanju jedinstva naše brigade. Djelovalo se ubjeđivanjem i tumačenjem konkretnih primjera, kada su jedinice, usljed nedostatka sadržaja, trpjele pojedinačno. I tako je učajurenost jedinica, počev od intendantura pa do bataljona u akciji, razbijena, jedinice su naučile da šire posmatraju stvari — i tako je stvarana baza za kasnije formiranje potpunog jedinstva brigade. Ukratko: naša brigada kao vojna formacija izrasla je kroz jedinstvo i manevarsku sposobnost u operativnu jedinicu, sposobnu da zadatke saobrazi prilikama, uslovima i da ih uspješno rješava. To potvrđuje niz naših akcija izvedenih od momenta kada su naši bataljoni počeli da djeluju u sklopu brigade. (Zarobljenici govore o našim borcima ovako: »Prosto nevjerovatna stvar. Ne čuješ ga, ne opali ni jedan metak, a osjećaš ga da ti se približuje, da je tu, da hoće da te opkoli«.)

Potrebno bi bilo analizirati neke naše akcije da bi se kroz njih vidio značaj manevarskog osposobljavanja naše brigade. Tu bi na prvo mjesto došle akcije na Dubu i Kolečkom — protiv četnika. Obuhvatnim manevrom, kombinovanim sa prodorom jednog ili više bataljona u neprijateljske položaje, čime se cijepaju neprijateljske snage, a zatim se dejstvuje bočno na otvorene neprijateljske položaje, — uspjeli smo da u kratkom vremenskom razmaku razbijemo snage neprijatelja na takav način da mu je jedini izlaz bio u paničnom bjekstvu. Tu bi, takođe, došao i niz drugih akcija, koje, svaka za sebe, sadrže poneku manevarsku specifičnost, — ali to nije svrha ovog članka. Te analize treba da dođu kao specijalne studije naših akcija, studije koje bi imale za cilj da pokažu cjelovitost akcija u sveukupnosti pozitivnih i negativnih rezultata.

Borba za gradove

Manevar je utoliko potpuniji ukoliko se primjenjuje na raznovrsnom terenu. To će reći da je za korišćenje manevra, sa svim njegovim prednostima, potrebno manevar prihvatiti kao metod ne samo na otvorenom prostoru već i prilikom zauzimanja utvrđenih objekata: komunikacija i gradova.

Napad na komunikacije zaslužuje poseban članak, koji bi bio ilustrovan partizanskim akcijama na komunikacije u Srbiji i drugim krajevima i u kome bi se detaljno izložila naša akcija na komunikaciju Sarajevo — Mostar.

Borba za gradove pokazala nam je da manevar u ovoj borbi dobija izraz jedino u prodoru. U toku pripreme za akciju — obavještajnom službom, nasilnim izviđanjem i dr. — dobija se uvid u raspored

se v?dfgdie^{ki}i[^] n[^] ovih jedinica po punktovima, i tada prililom te o[^] e[^] Ä[^] Ä[^] i : n a p o v i t i Pr od or (I Wavno i n 4 izguDiti iz vida odnos dotičnog Dunkta prema ostalom terenu, prema mogućnostima prilaska). Onda se naiteži udarac izvodi na tom mjestu, s tim da se prodre što dublje u grad. Jer prilikom zauzimanja grada najvažnije je steći čvrsto uporište u samom gradu, koje će omogućiti ostalim jedinicama da popune grad. Tako se izbjegava frontalna likvidacija spoljnih utvrđenja, dobija se mogućnost njihove pojedinačne likvidacije, a time što je, u tom slučaju, naš položaj znatno povoljniji, unese se rastrojstvo u neprijateljske redove, jednom riječju neprijatelj se prisili na predaju.

Ovu postavku potvrđuje nam naše vlastito iskustvo. Prilikom operacija na Livnu naš 2. bataljon uspio je da, bez žrtava, ubaci jednu četu u centar grada. Ta je četa ostala sama u gradu čitava četiri časa, dok ostale jedinice nisu uspjele da, zahvaljujući, uglavnom, baš akciji te čete, likvidiraju spoljne objekte i na ostalim pravcima prodru u grad. Ta četa bila je posjela zgrade u centru i samim tim preuzela je kontrolu neprijateljske veze, uspjela da na samom početku zarobi neprijateljskog komandanta, spriječila saobraćaj između pojedinih neprijateljskih djelova i tako se neprijateljska odbrana pocijepala — jedinstveni fortifikacioni sistem pretvorio se u niz usamljenih objekata bez veze, bez obavještenja, bez mogućnosti snabdijevanja municijom i dr., čime je bila omogućena i pojedinačna likvidacija ovih objekata.

S druge strane, ovo iskustvo pokazalo nam je da nije nužno, iako bi, možda, bilo efikasnije (što uostalom zavisi i od veličine grada), da se u grad ubacuju veće snage. Glavno je da ubačena jedinica u potpunosti izvrši ovaj zadatak.

Razvijajući tako manevar u svim pravcima, saobražavajući ga na ovim zadacima, mi uspjevamo da, s jedne strane, maksimalno sačuvamo ljudstvo i minimalno utrošimo municiju, a s druge strane — da neprijatelja razbijemo i uništimo.

Kadrovi

Kao što je već rečeno, vojnički razvitak naše brigade jeste jedno razvitka boraca, jedinica, kadrova, kao i uslova u kojima je brigada djelovala. O razvitku naših kadrova potrebno je pisati posebno. Mi smo poslali preko 30 političkih i vojnih rukovodilaca u nove partizanske jedinice. Taj detalj dobro ilustruje pravilnost naše kadrovske politike — i zato o tome treba pisati. Ovdje, međutim, mi ćemo se dotaći samo jedne strane tog pitanja: osamostaljivanja komandnog kadra.

Način osamostaljivanja komandnog kadra uslovljen je karakterom akcija, njihovim obimom. Tu, prije svega, treba voditi računa da se na pokušaju osamostaljivanja komandnoga kadra ne bi nanijeli gubici ljudstvu. To znači: potrebno je očuvati princip čuvanja ljudstva i istovremeno dati komandnom kadru mogućnost da razvija svoje sposobnosti, kako bi se postigla i izgradila samostalnost starješine. U tome se uspjelo preko zdrave kontrole komandnog kadra na terenu, za vreme akcija. Ova kontrola ni u kom slučaju nije smjela da suzi samoinicijativu, dobro promišljeni potez i odlučnost starješine; ona nije smjela da znači i nikada nije značila oduzimanje komande dotičnom rukovodiocu; naprotiv, ona je bila realna pomoć starješini, njegov oslonac u sprovođenju odluka u djelo ili u dopunjavanju odluka djelimičnim korekturama u odnosu na neki propušteni momenat. Kontrola je tako postepeno

dopunjavala sadržinu osamostaljenja, ukazujući konkretno na uočavanje svih elemenata koji su potrebni da se donese pravilno rješenje, dajući impuls da se rješenje ostvari. Na taj način, kod starješina se formirao način shvatanja, način djelovanja. Pomoću kontrole, komandni kadar sticao je samostalnost akcije. Stvar je zavisila od toga da li su to bile akcije patrole i sa kakvim zadatkom, ili akcije četa, bataljona itd.; da li je zasjeda, ili borba na otvorenom terenu, ili napad na grad. Pri manjim zadacima bilo je dovoljno da se obrazloži zadatak i da se starješini omogući da ga sam izvede. Kod većih, širih, odgovornijih akcija stvar se postavljala drukčije.

Umjesto zaključka

Ovim člankom nikako se ne obuhvataju sva iskustva 1. proleterske, štaviše — ne iscrpljuju se ni ona koja su u njemu iznesena. Njih treba svestranije proučiti, analizirajući konkretne primjere. Glavni zadatak ovog članka bio je da podstakne na jedno temeljito proučavanje naših iskustava u njihovoj cjelokupnosti, a to će nam, pored ostalog, omogućiti naš brigadni list.

Danilo LEKIĆ ŠPANAC

BRIGADNA ZASTAVA

I z Plavna u Drvar stigismo 4. novembra. Ovdje nam saopštiše mnoge novosti. Idemo za Petrovac, gdje treba da primimo brigadnu zastavu. Formiraju se divizije. Naša brigada, 3. sandžačka, i 3. krajiška ušle su u sastav 1. proleterske divizije, čiji je komandant Koča, a politički komesar Fića. Komandant naše brigade je Danilo Lekić Španac, a komesar Mijalko Todorović Plavi. Od sada se zovemo Narodnooslobodilačka vojska. Postali smo ozbiljna sila, koja zadaje sve više glavobolje Hitleru i Musoliniju.

Raspoloženje u bataljonu je izvanredno. Do pola noći smo ćaskali i pjevali, a onda — na spavanje. Nijesam mogao oka da sklopim od neke unutrašnje radosti.

Rano ujutro pođosmo partizanskim vozom za Petrovac. Zadnja stanica je Bravsko, a zatim produžismo pješice. Prođosmo pored zimzelene šumice u kojoj su drug Tito i ostali drugovi. Izbismo na kraj Bravskog polja, još je osam kilometara do varoši. U sumrak stigismo u gradić.

Na ulicama mnoštvo naroda i vojske. Pljeskaju nam i kliču: »Živjeli crnogorski proleterii!«

Paradnim korakom dođosmo pred oveću zgradu u koju ćemo se smjestiti. Poskidasmo rančeve, puške stavismo preko ramena i povedosmo crnogorsko kolo. Na desetak mjesta igraju po dvojica. Počeše se hvatati Petrovčanke i partizani koji su u varoši. Našim borcima su gotovo svuda partneri petrovačke djevojke. Ne znaju da igraju crnogorsko kolo, ali to se začas, nauči. U 9. časova je večera, zatim opet veselje, pa spavanje.

U gradu je svečano raspoloženje: sutra je 7. novembar, dan velike oktobarske socijalističke revolucije. Predveče iz polja dopire krajiška pjesma i naglo se približava. Stigoše omladinske kolone. Poče kiša da lije. Ne obazirući se na kišu, prolazi omladina, sa bezbroj crvenih zastava i transparenata, pjevajući. Omladina iz udaljenih sela došla je u Petrovac, na veliku proslavu. Prođe ih, valjda, nekoliko hiljada. Dvije trećine su omladinke, ostalo dječaci.

Sjutradan, na poljani kraj Petrovca, do bihaćkog puta, postrojena je 1. proleterska brigada. Svu noć je padala hladna kiša, a sada brda pritisla magla. Na stotinjak metara od brigadnog stroja, formiranog u obliku ćirilskog slova »P« podignuta je mala tribina, ukrašena crvenim zastavama i zastrta ćilimima. Svi smo uzbuđeni u iščekivanju radosnog trenutka. Gledamo ka izlazu iz varoši.

— Dolazi drug Tito! — pronese se glas po čitavoj brigadi.

Vrhovni komandant i nekoliko partizana žurno se primiču. On je ogrnut kabanicom od cerade. Desno i lijevo Koča i Fića. Zatim Lola Ribar. Malo pozadi, stariji čovjek, u kožnom kaputu, sa partizanskom kapom na glavi.¹

Pođe im u susret Danilo Lekić i raportira. Drug Tito otpozdravi, nešto reče, a onda u pratnji Koče, Fiće, Španca i Plavog obiđe brigadni stroj. Zatim stade na tribinu i pozdravi:

— Smrt fašizmu, drugovi!

— Sloboda narodu! — gromko odgovori brigada.

Titov govor slušamo s najvećom pažnjom. Prosto smo se pretvorili u uho, a on govori o minulim borbama, o početku ustanka u Crnoj Gori i Srbiji, o slavnom ali mukotrpnom putu 1. brigade, o značaju stvaranja narodnooslobodilačke vojske, o herojskim bojevima naše velike saveznice Crvene armije, o predstojećim teškoćama i još žešćim borbama naših brigada. Zatim reče da ćemo uskoro u Srbiju i Crnu Goru.

Kakva radost! Govor druga Tita pozdravili smo urnebesno.

Zatim vrhovni komandant predade zastavu Danilu Lekiću. Primajući zastavu, Lekić u nekoliko jezgrovitih riječi istače spremnost 1. proleterske brigade da uvijek bude tamo gdje je najteže.

Brigadni zastavnik je Vojo Radić, radnik iz Kragujevca, zamjenik komandanta »rođačkog« Kragujevačkog bataljona.

Poslije svečanosti drug Tito sa pratnjom ode. Nakon četrvt časa čvrstim korakom krenusmo u grad, sa bleh-muzikom na čelu. S balkona jedne zgrade u glavnoj ulici Tito sa članovima Vrhovnog štaba posmatra paradu. Ulice načičkane narodom. Čvrsto, odlučno gaze naši strojevi sa puškama ispred sebe. Komandno osoblje nosi puške preko ramena. Blato beži ispod nogu, štrca po obući, čakširama i šinjelima, ali mi za to ne marimo.

Na sve strane se ori:

»Živjela Prva proleterska brigada!«

»Živjeli herojski partizani Srbije i Crne Gore!«

Batrić JOVANOVIĆ

¹ Dr Ivan Ribar

GOVOR POVODOM PREDAJE ZASTAVE 1. PROLETERSKOJ BRIGADI*

Drugovi borci, komandiri, komandanti i politički komesari Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade! Pozdravljam vas u ime Vrhovnog štaba, i u ovom dvostruko svečanom trenutku, kada predajemo zastavu vašoj brigadi i kada proslavljamo 25-godišnjicu velike oktobarske socijalističke revolucije, želio bih da kažem nekoliko riječi.

I mi smo, drugovi, za ovih sedamnaest mjeseci, prošli i izdržali mnoga iskušenja. Nas je bilo malo. Mi smo bili bez oružja i bez municije, ali snabdjeveni čeličnom voljom, koju nikakva sila nije mogla slomiti, i mi smo oteli puške, mitraljeze, bacače, topove, i vodili smo uspješan boj s brojčano i tehnički nadmoćnijim neprijateljem.

Sjećate li se, drugovi borci, komandiri, komandanti, politički komesari Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade, kada smo poslije teških i krvavih bojeva u Srbiji, gdje smo oslobadali sela i gradove, morali da ostavimo našu Srbiju pred do zuba naoružanim motorizovanim jedinicama i da bismo nakupili nove snage i da bismo se ponovo vratili u Srbiju i ponovo je oslobodili? Sjećate li se onih dana kada smo se okupili u Rudom i od boraca iz Šumadije, Užica, Čačka, Valjeva, Posavine i Crne Gore stvorili Prvu proletersku narodnooslobodilačku udarnu brigadu? Sjećate li se kako je ona, Prva brigada, već drugi dan izvojevala pobjedu nad talijanskim okupatorima i krenula novim putem slave. Velik i težak je bio put koji je ona prošla. Mnogo krvi, mnogo života naših najboljih boraca, drugova i drugarica, pokrilo je taj slavni put. Imena tih heroja vječito će živjeti u srcima naših naroda. Slava, drugovi, herojima koji su pali u najpravednijem ratu, u ratu za oslobodenje i opstanak svoga naroda! (»Slava im!«)

* Tito, Govori i članci sv. I izd. Naprijed, Zagreb, 1959.

Prva brigada pokazala je u svojim dosadašnjim bojevima da dostojno nosi svoj veliki naziv, da nosi dostojno veliku zastavu koja joj je predana. Ali, drugovi i drugarice, rat nije svršen. Mi imamo pred sobom još dosta teških iskušenja. Ali mi danas idemo sa još više poleta, sa više snage u susret tim novim bojevima, novim naporima. Danas mi imamo vojsku, imamo brigade, imamo divizije, imamo naružanje, imamo narod, a to je najvažnije — imamo narod iza sebe, koji zna da je to njegova vojska, koji zna da samo ta vojska vodi borbu za njegovo oslobođenje. Mi danas idemo u borbu sa dubokim ubjeđenjem da ćemo je srećno završiti.

Drugovi i drugarice! Predajući zastavu vašoj brigadi htio bih reći nekoliko riječi onim novim borcima koji su u vaše redove došli poslije Srbije, onim borcima koji sada dolaze u vaše redove. Htio bih da kažem tim borcima — neka vam Prva proleterska brigada bude škola, a stariji drugovi primjer. Učite se od starijih drugova i budite ponosni što ste postali borci te brigade. Vi ćete u toj brigadi naći porodicu, jedinstvenu, monolitnu; naći ćete ne neku vojničku disciplinu starog tipa, nego drugarsku disciplinu, koja proističe iz svijesti svakog borca. Takva disciplina je onaj stub koji čini jednu narodnu vojsku

nepobjedivom. I borci Prve brigade dokazali su u svim dosadašnjim bojevima da je to disciplinirana vojska. U daljim bojevima u kojima će učestvovati, Prva proleterska brigada će, ja sam uvjeren, časno ispuniti sve zadatke koje pred nju stavi Vrhovni štab i koje narod naš od nje traži. A što je najvažnije, u vašoj brigadi, i to ne samo u jednoj jedinici nego između svih jedinica, vlada najprisnije drugarstvo koje se da zamisliti. Dobro je natjecanje, ali ono pravo proletersko natjecanje, a ne ono koje izvire iz nezdravih odnosa. Mi sada imamo mnogo brigada, divizija. To je narodna vojska, naoružana narodna snaga, koja treba da izvojuje slobodu svome narodu, koja je spremna da se bori protiv svakoga. U toj vojsci treba da vlada ljubav i drugarstvo kakvo se može naći samo u jednoj revolucionarnoj vojsci kao što je Crvena armija.

Naša borba će biti još uvijek teška; mi pred sobom imamo brojnog- i još uvijek nadmoćnijeg neprijatelja, iako on malaksava. Mi još imamo pred sobom narodne izdajnike Pavelića, Nedića, Dražu Mihailovića; imamo ustaše i četnike, koji zajedno sa okupatorom naprežu posljednje *snage* da nas razbiju i unište. Ali nas, drugovi, niko neće moći razbiti. Nastojanja naših neprijatelja svakog dana sve više se pokazuju kao iluzije. Ja mislim da je to i njima već jasno. Nas nikakva prijetnja, nikakva ofanziva ne može da zastraši. Koliko smo mi ofanziva prošli — motorizacije, avioni, tenkovi — pa što su neprijatelji postigli? Mi smo sada još jači, a sutra nas čekaju nove pobjede na novim mjestima. Gledajte, naše brigade zauzimaju danas utvrđene gradove i gone neprijatelj! To je vojska, narodna vojska, drugovi!

Ovdje, u Bosni, vi se, sinovi Srbije i Crne Gore, borite i borićete se protiv svih neprijatelja, jer je to istovremeno i borba za slobodu srpskog i crnogorskog naroda. A sutra, kad dođe vrijeme — ja vas uvjeravam, drugovi, nije daleko to vrijeme — vi ćete ponovo marširati u Srbiju, u Crnu Goru, zajedno sa ostalim drugovima borcima, da oslobadate svoj narod, koji danas podnosi natčovječanske patnje i strada od njemačkih okupatora i njihovih izdajničkih slugu.

Ove naše brigade, koje su izrasle iz malih partizanskih odreda, koje su porasle u divizije, sutra će prerasti u korpuse i armije, jer su one jezgro iz kojega naš narod kuje svoju armiju, da mu stvori pravu slobodu i srećniju budućnost. Danas se vodi borba ne samo da se istjeraju okupatori iz *naše* zemlje: danas se bije boj i za uništenje svega onoga što smeta slobodi naroda naše zemlje. Danas se vodi borba i sa izdajnicima naroda.

Drugovi i drugarice! Mnogo puta se pita poneko od nas: pa zašto londonska izbjeglička vlada pomaže Dražu Mihailovića? Dozvolite mi da se malo dodirnem te londonske izbjegličke vlade. Ne čini ona to zato što se odlučila na to danas ili juče. Ona to ne čini zato što su je neki vanjski podsticaji naveli, već zato što je uvijek bila takva. Ta vlada, to je reakcionarna klika, koja je uvijek i u svako vrijeme bila spremna

da paktira i sa samim đavolom da bi se održala na vlasti; ona je uvijek bila spremna da saraduje sa svim i svakim ko bi joj osigurao vlast i povratak u zemlju. To je samo nastavak one izdajničke politike koja je vođena dvadeset i više godina. Politika koju provodi ta vlada samo je produžetak nekadašnje politike podmetanja, politike nasilja nad narodom. Jasno je, drugovi, da mi danas moramo da kažemo čitavom svijetu da je to izdajnička vlada, da mi nismo vojska te vlade i njenog ministra Draže Mihailovića, jer jedan general ne može zapovijedati dvjema armijama koje se bore jedna protiv druge. To se može samo na manevrima, ali u jednom sudbonosnom ratu, kakav se danas vodi, za opstanak jedne nacije, jednog naroda — to je nemoguće. Mi, iz tih razloga, ne možemo da priznamo tu vladu, jer ona, preko svog ministra Draže Mihailovića, direktno pomaže okupatora. Ona pomaže okupatora, okupator pomaže *nju*, braća se uzajamno pomažu, a mi se borimo protiv svih podjednako, svi su oni podjednako naši neprijatelji. Srca naših boraca ispunjavaju se srdžbom, da bi prije poštedjeli jednog okupatorskog vojnika nego jednog domaćeg izdajnika. I vi ste to, drugovi Srbijanci koji ste se borili kod Požege i Užica, u punoj mjeri pokazali i niste se prevarili. Nema tu razlike, jednaki su i s njima treba jednako postupiti. Mi danas moramo da vodimo nepoštednu borbu protiv svih podjednako.'

Naša borba bila je dugo vremena nepoznata vanjskom svijetu. Nase lovorike brao je Draža Mihailović, koji je postao u inostranoj štampi Robin Hud, a naša partizanska i dobrovoljačka vojska, njeni borci — to su bili neznani junaci. Ali prošla su ta vremena. Danas već čitav svijet zna da smo mi narodna vojska, da su oni izdajnici i da protiv njih treba da se vodi borba svim sredstvima koja nam stoje na raspolaganju. Ja vas uvjeravam da ćemo u toj borbi, u borbi za rasrinkavanje izdajnika, pobjedu odnijeti mi, a ne oni. Nikad naš narod neće primiti za svoje rukovodioce izdajnike iz Londona i razne Draže i izdajničke oficire. Nikada! Preskupo staje sloboda za koju se borimo da bi je narod lako pustio iz ruku i dao da mu je čuva onaj koji se danas bori protiv njega. Dakle, drugovi, vi se borite ne samo protiv okupatora nego i protiv domaćih izdajnika, da biste izvojevali srećnu budućnost i pravu slobodu, kojoj decenijama teži naš narod.

Da živi herojska Crvena armija!

Da živi velika bratska zajednica naroda Sovjetskog Saveza!

Živjela naša herojska Narodnooslobodilačka partizanska i dobrovoljačka vojska!

Bosanski Petrovac, 7. novembra 1942.